

OSIRIS TANKÖNYVEK

MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

Szerkesztette

Kósa László

OSIRIS KIADÓ • BUDAPEST, 1998

Kósa László

A POLGÁRI TÁRSADALOM KORÁNAK MŰVELŐDÉSE I.

(A XVIII. SZÁZAD VÉGÉTŐL 1920-IG)

A hétköznapi élet kultúrája

Korszakunkban a változások méreteit leginkább azzal tudjuk érzékeltetni, hogy több ízben kiemeljük: arányaik messze túlhaladták a megelőző korszakokban tapasztaltakat. Állításunk magában foglalja a minőségi és a mennyiségi szempontokat, valamint az időtartamhoz viszonyítást is. Jóllehet a jelenség összetett, kapcsolatrendszere szerteágazó, szempontunkból egyetlen társadalomtörténeti fogalommal mégis megragadható. Ez a korszak Magyarország történetében a polgári átalakulás kora, a nemesi hungarus nemzet átformálódik modern polgári nemzetté. Jóval nehezebb a dolgunk azonban, ha arra gondolunk, hogy a polgári átalakulásnak (polgárosulásnak, polgárosodásnak) – akár így nevezték meg, akár másként – többféle értelmezése merült föl minden kortársi nemzedékben. Következésképpen a történetírás is eltérő magyarázatokkal szolgál arról a folyamatról, amelyben a feudális-rendi kötöttségek és előjogok hálójának helyére a demokratikus szabadságjogoknak, a parlamentarizmusnak és a vállalkozás szabadságának rendszere lépett. Az értelmezések kapcsolódhatnak politikai vagy társadalmi programokhoz, irányzatokhoz, egyes kiemelkedő személyekhez, befoiyásolhatja őket a közjogi ellentét, különböző eszme vagy ideológia, és végső soron az is, hogy melyik területet emeli ki az illető elemzés. Magunk az utóbbihoz kapcsolódva, az átalakulásnak legalább három fő területét különböztetjük meg, a jogi-politikait, a gazdaságit és a kulturális-civilizációs. Ezek természetesen szorosan összefüggnek, de nincsenek föltétlenül szinkronban egymással. Az európai történelem számos példát kínál arra, hogy a gazdasági erő már a polgárság kezében volt, de az átalakulás kibontakozását segítő törvények és politikai intézkedések utóbb következtek be, s történhetett fordítva is. A magyar történelemben néhány esetben Mária Terézia, de sokkal inkább II. József (1780–1890) által kibocsátott rendeletek jelentik az átalakulás nyitányát. Többek közt ezért és a fölvilágosodás eszméinek ez időre eső térhódítása miatt kezdjük a „hosszú” XIX. századot az általában elfogadott 1790 helyett legalább egy évtizeddel korábban. A felvilágosult abszolutizmus rendeleteit követte az 1790–1791-es országgyűlésen a „rendszeres bizottságok” kiküldése. Mivel azonban nem sok eredménnyel dolgoztak feladataikon, az országban szükséges változások előkészítésén, hosszas szünet után a reformországgyűlések törvényhozását kell folytatásként figyelembe vennünk. Ismert, hogy ugyanezen idő alatt nemhogy a polgárság kezében fölhalmozódó gazdasági erőről, de még jelentékeny társadalmi csoportot képező polgárságról sem beszélhetünk hazánkban. Példánk szemlélteti, hogy

az átalakulási folyamat hosszan elnyúlhat, és ez hatványozottan érvényes a kulturális-civilizációs mezőre, ahol időben, földrajzi térben, társadalmi rétegek, családok, sőt egyének szerint nagy különbségek alakulhattak ki.

Az átalakulás – beleértve az imént kiemelt területeken történeteket – legnagyobb eredménye maga a polgári társadalom megszületése volt. Az 1848 előtti évtizedekben a kiváltságokat birtokló nemesség európai viszonylatban magas arányát (megközelítőleg 5 százalék) tette ki a társadalomnak, ám csak elméletben volt egységes. A néhány száz, egyértelműen elkülönülő, többnyire nagy vagyonú arisztokrata család mellett a köznemességen belül tekintélyes birtokos nemesi réteg és a tőle határozottan nem mindig elválasztható, de nagy arányban vagyontalan kismemesség helyezkedett el. A nemtelenek hatalmas tömegét alkották a telkes jobbágyok és a szellérek, ám nem jelentéktelen részt képeztek a különféle feudális eredetű kedvezményeket élvező lakosok is. Közük találjuk a szabad királyi városok szűk országrendiséggel bíró polgárait, a nem nemesi eredetű értelmiséget, melyet többnyire honorációként emlegettek, a szabadalmas kerületek lakóit, a libertinusok tarka csoportját és az agiliseket.

A rendi besorolást megszüntető 1848. évi áprilisi törvények életbe lépésével a vagyoni-foglalkozási szempont vált a társadalmi rétegződés központi meghatározójává. Ez azonban korántsem jelentett minden tekintetben nagy erejű megrázkódtatást, hiszen egyértelművé lett, ami már hosszabb ideje köztudott volt, csakhogy az előjogok miatt nem érvényesülhetett korlátlanul. Könnyítette a változás elfogadását az is, hogy a polgári átalakulás a társadalom minden rétegének érdekében állott, bár annak ütemére, bekövetkeztére és módjára nézvést eltértek a vélemények. A volt kiváltságosok közül az arisztokrácia egész korszakunkban változatlanul megtartotta elit társadalmi helyzetét, a kismemesség tömegei jórészt beolvadtak a parasztságba, leginkább vesztesnek épp a polgári átalakulás törvényeit megalkotó birtokos nemesség mondható. Részben, mert fölhalmozódott adósságterhei megtörték gazdasági erejét, mert mereven ragaszkodott érvényét veszítő történelmi szerepéhez és a neoabszolutizmus idején passzivitásával, kivárá taktikájával polgárosulása lehetőségeiből sokat elvesztegetett.

A magyar társadalom középső rétegének másfél száz éve tartó labilitása sok tekintetben abból ered, hogy a volt birtokos nemesség mint a társadalmi közép folytonosságának képviselője nem tudott korszerű polgári középréteggé alakulni. Egyfelől oroszlanrészt vállalt a „civil társadalom” és a polgári közizgatás megszervezéséből, valamint a parlamentarizmus kialakításából, másfelől az elavult nemesi magatartásminták fönttartásával nehezítette a sokféle eredetű polgárság integrációját. A birtoktalanná válókból és az egykori nemtelenekből, valamint nem elhanyagolható mértékben a vállalkozó szellemű bevándorlókból (németek, zsidók, csehek és mások) korszakunk végére lassan formálódott ki a három nagy vagyoni rétegre tagolódo polgárság. Közülük érdekcsoportjai, foglalkozási és vallási megoszlása ellenére a nagypolgárság mondható a legkarakteresebbnek. A középső rész az értelmiségi pályákon lévők, a különféle vállalkozásból élők és az említett – jórészt hivatalnok nemes leszármazottak sokszínűsége tette alig áttekinthetővé. A kispolgárságot ugyancsak a foglalkozási csoportok, a szakmunkások és a főleg parasztból alkalmazottá válók sokfélesége miatt szinte lehetetlen egységesen jellemezni, és statisztikailag pontosan körülhatárolni. Az azonban vitathatatlan, hogy a fokozatos foglalkozási átrétegződés következtében a polgárság társadalmi aránya az I. világháború előestéjéig jelentősen emelkedett.

A társadalom piramisának talapzatát mindvégig és túlnyomórészt a parasztság alkotta. A felszabadítás a jobbágyságnak csak mintegy 40 százalékát, a telkeseket juttatta földhöz, a zselérek a közösen használt földek elkülönítésénél kapra töredékirtokot. Mindazonáltal a szabad birtokforgalom igen gyorsan ugyancsak három, vagyonát és mentalitását tekintve elkülönülő rétegre differenciálta a parasztságot. Legalul a jórészt alkalmi és időszakos munkából, kiegészítő agrárfoglalkozásokból élő nincstelenek állandóan gyarapodó sokaságát találjuk, akik részint a birtokos parasztságba igyekeztek fölemelkedni, részben a városokban és az iparban kerestek munkát. Az utóbbi befogadóképessége azonban korlátozott volt. Munkásságról mint önálló társadalmi osztályról csak a XIX. század utolsó harmadában beszélhetünk. A munkások képezték korszakunkban a legheterogénebb és leginkább kialakulatlan társadalmi egységet.

Bennünket azonban elsősorban a kulturális változások, azok folyamata és mibenléte érdekel, melyek mértéke hasonló nagyságrendű a társadalmi változásokéhoz. Átalakult a síkságok évszázadok óta megszokott természeti képe, jórészt megszűnt az ember védtelensége a járványokkal szemben, új városok és ipartelepek keletkeztek, egészen megváltoztak az öltözködési szokások, kiéptült az út- és vasúthálózat, hogy előzetesen csupán néhány szembetetsző jelenségre utaljunk. Másfelől megalapozódott és kibontakozott a modern nemzeti műveltség. A korszak alkotói és műveik a művészeti ágak kánonjaiban ma is jelentős számban és előkelő helyeken szerepelnek, közülük nem egy az ország határain túl is ismert. Ugyanez mondható el a XVIII. századi polihisztorság után megszülető diszciplináris tudományos életéről is. Megteremtődött a sajtó, nőtt a könyvek és kiadók száma, továbbá kiterjedt, az alapítási láz nyomán a hétköznapi megszokott részévé vált az egyesületi élet.

Nem kerülhetjük meg a rövid választ arra kérdésre, hogy 1848–1849 és 1867 jelentős történelmi eseményei miként befolyásolták a vázolt folyamatokat és mindazt, amiről alább még részletesebben szó esik.

A válasz összetett. Az 1848. évi áprilisi törvények egyenes folytatását képezték az utolsó rendi országgyűlések reformtörvényhozásának. Tehát nem előzmény nélküliek voltak, hanem egyértelműen megnyitották a polgárosulás útját. A bukás utáni császári pátensek valójában nem vonták vissza a társadalmi reformokra vonatkozó paragrafusok többségét, köztük a rendi társadalmat lebontókat sem. A nagy horderejű kulturális-civilizációs folyamatok a harcok idején vagy szüneteltek, vagy lelassultak, de például hamarosan folytatódott és egyre nagyobb iramú lett a vasútépítés és a folyószabályozás. Mindez nem csökkenti 1848–1849 kiemelkedő történelmi jelentőségét és óriási hatását a magyar nemzeti tudat megerősödésére, amihez azonban szorosan hozzátartozik a bukás megélése és az önkényuralom is. A bukást és megtorlást követő gyász és kiátástalanság lehangolta és elcsüggesztette a társadalmat, de nem fojtotta meg a művészeteket, hanem éppenséggel új érzelmek és gondolatok kifejezésére nyújtott alkalmat. A Világos utáni másfél évtized a magyar kultúrát korlátok közé szorította, de nem lehetetlenítette el.

Következésképpen a kiegyezést ebből a szempontból nem teljesen új korszakot nyitó, hanem mint a szabad polgári fejlődés akadályait jórészt elhárító és a lehetőségeket kiteljesítő eseményként értékeljük. Nagyon fontos, hogy az átalakulást folyamatos törvényhozás segítette, ennek szempontunkból fontos mérföldkövei például az egészségügyi (1876), a népiskolai (1868) és a középiskolai (1883), az erdészeti (1879), a vallásügyi és emancipációs (1867–1868, 1894–1895) törvények. A magyar–osztrák állam nemhogy nem gátolta a korábban létrejött nemzeti kulturális és tudományos intézmények működését,

hanem kedvező légkört biztosított újabbak alakulásának, sőt a szoros német-osztrák kapcsolat közvetlen kapcsolatot képezett Nyugat-Európával.

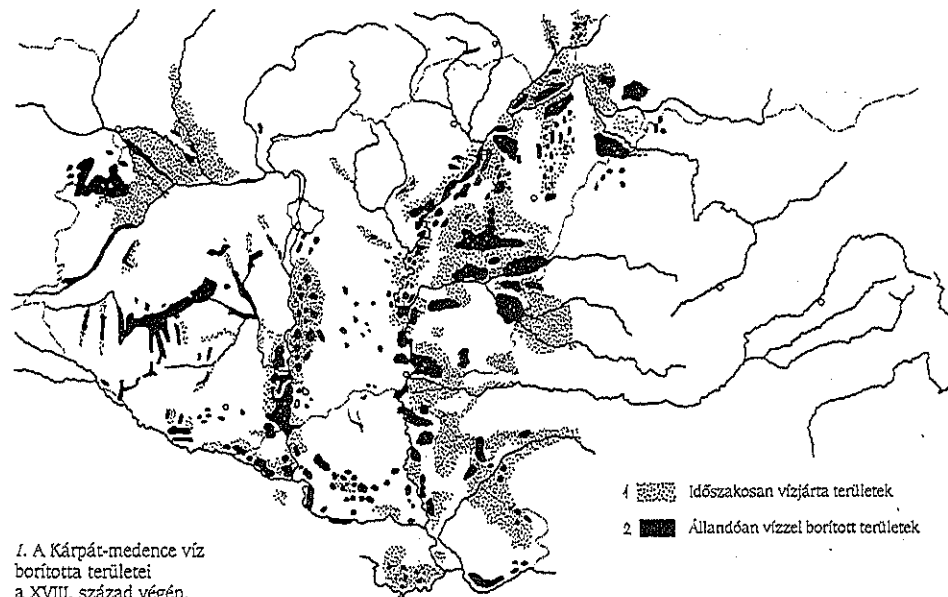
A kiegyezéssel a soknemzetiségű Magyarországon a magyarok lélekszáma mind természetes szaporodással, mind asszimilációval fokozatosan gyarapodott, és 1910-re elérte az 50 százalékos arányt, ami később, a XX. század krízishelyzeteiben fontos demográfiai tartaléknak bizonyult. Nem hallgatható el, hogy a növekedést fékeztek a lassan javuló közegészségi állapotok, majd 1870 után a fokozódó kivándorlás is.

A XIX. század utolsó évtizedében egyre fenyegetőbbben mutatkoztak a majdani nemzeti katasztrófa csatlakozhatatlan jelei, amit akkor még nagyon kevesen érzékeltek. Az ország a honfoglalás ezredik évfordulóját és a magyar állam történelmi teljesítményét ünnepelte. Az egyik nagy társadalmi probléma, a szociális egyenlőtlenség, mindenekelőtt a földbirtokok aránytalan megoszlása már ekkor súlyos feszültséget okozott, utóbb pedig tetemesen fokozta az őszirózsás forradalom és a kommün alatt elszabadult indulatokat. A dualizmus politikai eliteje nem tudta rendezni a másik nagy problémát, a nemzeti kérdést sem. A nemzetiségek centrifugális erőhöz hasonlóan hatottak a történelmi ország integritására, amihez a dunai osztrák–magyar állam kedvezőtlen külpolitikai megítélése még nagyobb lendületet adott.

A TERMÉSZETI KÖRNYEZET ÁTALAKULÁSA

A NYERSTÁJ VISSZASZORULÁSA

A XIX. században a természeti változások fontosságát egyfelől az adja, hogy közvetlen előzményként alakították mai élő és élettelen környezetünket, másfelől arányuk messzemenően meghaladta a kárpát-medencei magyar történelemben addig tapasztaltak összességét.

1. A Kárpát-medence víz borította területei a XVIII. század végén.

A változások szorosan összefüggtek a fölvilágosult abszolútizmus merkantilista gazdaságpolitikájával és az adófizető lakosság jólétét szem előtt tartó uralkodói fölfoggással, továbbá a népesség, ezen belül a nem mezőgazdaságból élők számának a rohamos gyarapodásával. Magyarországon 1787 és 1910 között a lakosság száma 9 275 832-ről (becsléssel kiegészített adat) 20 886 487-re (125 százalékkal), több mint kétszeresére emelkedett. A nem mezőgazdaságból élők közül, akiket némi megszorítással azonosíthatunk a különböző polgári rétegekkel és az ipari foglalkozásokat űzőkkel, nem állnak rendelkezésre pontos adatok. Valamelyest orientál bennünket, hogy 1787-ben a szabad királyi városokban 485 477 fő, a teljes népesség 5,2 százaléka lakott. 1910-ben pedig a főváros, a törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok lakossága együttesen 3 961 706 fő (18,7 százalék) volt.

A fölvilágosult abszolútizmus előtti környezetformálással, illetőleg a korábbi uralkodói reformokkal szemben újdonságot jelentett a központilag szorgalmazott változások átfogó rendszeressége és folyamatossága. Azonban ugyanaz a fölismerés, nevezetesen, hogy a meglévő struktúrák működése nem elégséges, koronként más elképzeléseket helyezett előtérbe. Az abszolútista állam az élet minden területén ellenőrizni és irányítani akarta a változásokat. Ezért szükségszerű volt, hogy a reformkorban az abszolútista elképzelések szembekerültek a szabadelvű törekvésekkel, de több elemük így is a nemzeti program, a kiegyezés után pedig a polgári állameszmény része lett.

Maga a változás sokrétűen összetett civilizációs jelenség. A vízrajzi, továbbá a növénytakaróval (ezen belül főleg az erdővel és a kultúrnövényekkel), valamint a faunával kapcsolatos vonatkozások képezik legfontosabb alkotóit. A természet átalakulása harott a gazdálkodási rendszerekre, az életformákra és foglalkozásokra, a táplálkozáskultúrára, a településformákra és a mentalitásra is. Tévedés lenne azonban a XIX–XX. századi nagyarányú társadalmi és kulturális változások elsődleges kiváltó okaként megnevezni. Kölcsönhatás állt fenn, és ha némely terület viszonylatában elsőbbséget keresünk – mint látni fogjuk –, esetenként ajánlatos mérlegelnünk.

Az 1840-es évekig vízügyi munkálatok szinte kizárólag vármegyei vagy uradalmi hatáskörben folytak, ezért nem alakulhattak ki összefüggő védrendszerek. A földmunkákat kevésbé hatékony ingyenességgel, robotban végeztették, és eleinte hiányzott a kellő műszaki irányítás is. Fordulat akkor következett be, amikor megnőtt a műszaki végzettségűek száma, például a bécsi hadmérnöki akadémiáról kikerülőké. Különösen fontos volt a II. József által alapított pesti mérnöki intézet, az Institutum Geometrico-Hydrotechnicum (1782), ahol hidrológiai munkálatokhoz értő jeles mérnökök sora tanult. Vedres István a Tisza-völgy, Beszédes József a Sió-csatorna, Huszár Mátyás a Körösök, Vásárhelyi Pál az Al-Duna és a Tisza szabályozása során szerzett magának nevet.

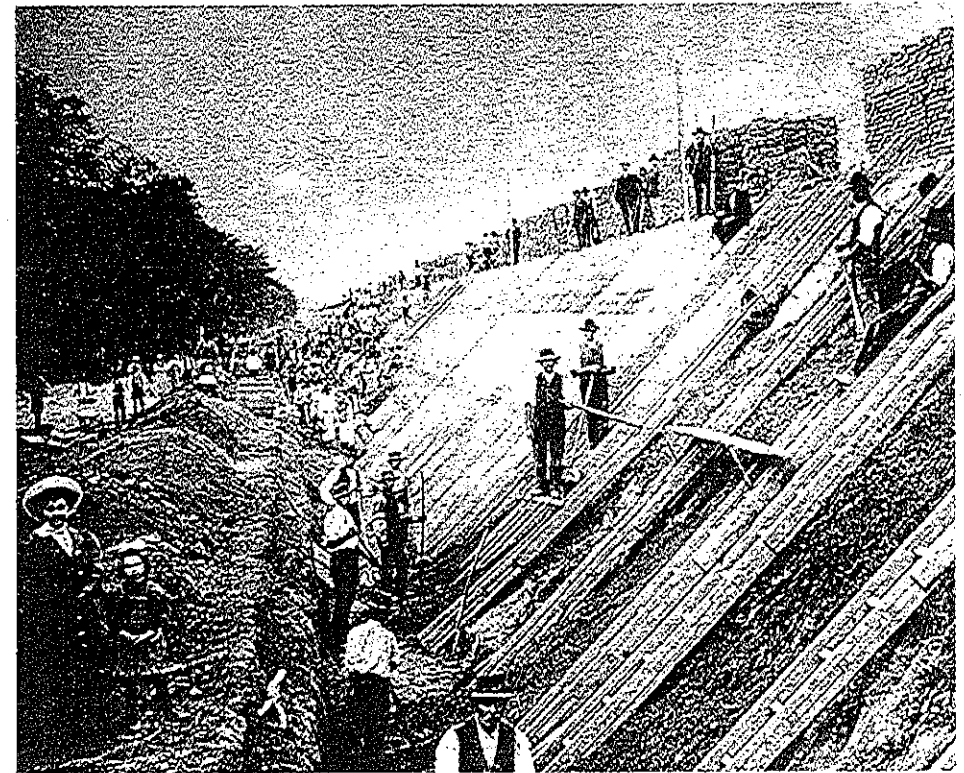
A XVIII. század első felében a Bánságban kezdett, időrendben első jelentősebb munkák még csupán a nagyobb áradásoktól védtek. Rendszertelenségükkel korábbi gyakorlatra emlékeztettek, de már a jövőbe mutattak, mert a termékeny földek víztelenítése, az embertelen mocsári éghajlat leküzdése, hajózható csatorna (Béga) kialakítása korábban így együttesen a magyarországi törekvések közt nem fordultak elő. A munkálatok majdnem kétszáz éven át húzódtak, miközben újabb célokkal egészültek ki (például a rizstermesztés fölújítása, öntözés stb.) A szomszédos Bácskában összetett gazdasági céllal épült meg a korszerű kivitelezésű Ferenc-csatorna (1793–1802), az ország első nagyobb, ilyen típusú létesítménye, mely a Tisza–Duna vízi utat 227 km-rel rövidítette meg, olcsóbbá téve a gabonaszállítást, víztelenítve több százezer

holdat, mindamellert vízimalmokat hajtott, később pedig öntözővizet is szolgáltatott. A kezdeményezők között Dél-Magyarországon is akadtak nagybirtokosok, még inkább jellemző volt ez a Dunántúlon, így a mosoni és hansági főhercegi uradalmakban, József nádor alcsúti gazdaságában, a Zichyek, Festetics és Esterházyak birtokain. Jobbára megyei vállalkozásként zajlott a XIX. század első felében a Sió–Sárvíz–Kapos és a Körösök alsó folyásának szabályozása. Becslés szerint az 1840-es évekig mintegy 20 millió m² föld megmozgatásával a Duna-völgyben 464 km, a Tisza-völgyben 328 km hosszú töltés épült.

A XIX. század első felének gyakoribbá váló dunai és tiszai árvizei, különösen Pest 1838. évi katasztrófája sürgették a munkákat, a gőzhajózás megindulásával új ösztönző társult a régiék mellé. A Tisza szabályozásának elgondolásával föllépő Széchenyi István (1791–1860) tervének (1846) legfőbb újdonságát az adta, hogy egy nagy folyó teljes vízrendszerének gazdasági reformokkal összefüggő egységes rendezését tartalmazta.

A vízrendezés halaszthatatlanságát tanúsítja, hogy a szabadságharc és bukása ellenére – ha nem is mindenben Széchenyi elképzelései szerint – egyre nagyobb lendületet vett. A kapitalista vállalkozás szabadsága jelentékeny tőkét áramoltatott a munkát szervező társulatokhoz, különösen a század utolsó negyedében történtek hatalmas beruházások. Közben a Duna 1876-os árvize, melytől Buda is szenvedett és Szeged 1879-es tragédiája, valamint a következő évtized sorozatos áradásai nyomán fölülvizsgálták az addigi munkálato-

2. A szegedi körtöltés építése (1906–1908).

kat, majd az újonnan mért vízmaximumokhoz alakították-bővítették a védműveket, melyek most már magas fokú biztonságot nyújtottak, és néhány kivétellel századunk katasztrófaveszélyeit is elhárították. A XX. század elejére legnagyobb részben befejeződött a folyók szabályozása, a kiterjedt mocsarak lecsapolása és az időszakosan vízjárta területek mentesítése. 1919-ig összesen 6 695 825 kh-nyi területet víztelenítettek, amit 7239 km hosszú töltés védett. A magyarországi vízrendezést nemzetközi szakmai elismerés fogadta. A következő évtizedekre csupán kisebb kiegészítő munkák maradtak.

A Kárpát-medence domborzati viszonyai következtében a vízmentesített területek legnagyobb része mai határainkon belül esik, az országnak mintegy negyede, mezőgazdaságilag hasznosított földjének pedig harmada. A korábbi ártereken és vízjárta helyeken a szántóföld aránya 34 százalékról 74 százalékra nőtt, a rét és legelő 30 százalékról 11 százalékra, a hasznosíthatatlan terület 34 százalékról 15 százalékra csökkent. Magyarországon található a legnagyobb arányú ármentesített terület Európában. Utánunk – csaknem ezer éve létét a gátaknak köszönő – Hollandia következik, de más jellegű védművekkel és rendszerrel, nem sokkal haladva meg a Tisza-völgy védett területét (2,5 millió kh, 1504 km gát), majd pedig a töltéseiről nem kevésbé nevezetes Olaszország áll (Pó völgye: 1,2 millió kh, 2374 km gát).

A reformkori tervekhez képest a befejezéskor két pontban mutatkozott lényeges eltérés. Az egyik a szárazabb években nyomban mutatkozó öntözési szükséglet, illerőleg a csapadékosabb időszakokban a belvízveszély. A másik eltérés az volt, hogy az elgondoltnál jóval kevesebb csatorna épült, és ennek következményeként nem terjedt el az olcsó vízi szállítás. A XVIII–XIX. század fordulóján a magyarországi víziúthálózat tervezése a biztató hazai kezdetekre és a XII. század óta folyamatos nyugat- és dél-európai csatornaépítés példájára tekintett. A XVIII. század végére a franciaországi csatornahálózat elérte az 1000, az angliai 1830-ra a 4200 km-t, nem is szólva az egykori Németalföld létesítményeiről. A folyamat a XIX. századi Nyugat-Európában nemhogy megszakadt volna, hanem még inkább kiteljesedett. Nálunk viszont a XIX. század végére tudatosult, hogy folyóink vízhozama sokkal ingadozóbb, mint az Atlanti-óceánba ömlőké, ami tetemesen megemelte egy jól működő hazai csatornarendszer létesítésének és fenntartásának költségeit. Mivel a drágának ígérkező vállalkozásokhoz nem akadt kellő hitelező, a meglehetősen gyér csatornaépítések elhúzódtak a XX. század második feléig.

A XVIII. századra alaposan megfoglyatkozott erdőterület pótlása megközelítően sem volt olyan eredményes és látványos, mint a vízrendezés. A hasznosság elvét legalább két ellentétes érdek szerint értelmezték. Az egyik az erdőki-termelést, a másik a termőterület védelmét tartotta fontosnak. A XVIII. század folyamán elsősorban tüzelőhiány miatt aggódó központi rendelkezések sürgették a fásítást. Többek között ennek köszönhető a mai magyar táj- és településképtől elválaszthatatlan, amerikai eredetű akácfa (*Robinia pseudoacacia*) elterjedése. (Utóéletére jellemző, hogy 1958-ban Magyarország faállományának 15,8 százaléka volt akác, ami jóval meghaladta Európa összes más országának akácállományát.)

Az 1769. évi királyi erdőrendtartás az erdők érdekében oktató és fölvilágosító hangnemben készült. Az első magyarországi erdőtörvény, az 1791. LVIII. cikkely ugyancsak az erdőpusztulás megakadályozásáról rendelkezett. A Duna–Tisza közén a futóhomok elszabadulását az 1807. XXI. törvénycikk fásítással próbálta megfékezni. Ugyanebben az évben szervezték meg a selmecbányai bányászati akadémián az erdészeti tanszékot, ami utóbb önálló fakultássá fejlődött. A végrehajtását ellenőrző szakigazgatás hiányában azonban a törvényeknek el-

sősorban elvi jelentőségről beszélhetünk, pedig a XIX. század szinte minden jelentősebb agrárszakemberét, beleértve Széchenyi Istvánt is, egyre fokozottabban foglalkoztatta a további erdőpusztulás, különösen az Alföld fahiánya, és tudatosult, hogy a csapadékingadozásoknak meg az áradásoknak köze van az erdők fogyásához. Mindemellett a magánulajdonú erdők pusztítása tovább folytatódott. A szentgáli (Veszprém megye) parasztnemesek eszterlen Bakonyirtását a vármegye többszörös beavatkozással sem tudta megállítani, mert nemesi jogait korlátlanul értelmezve, szántóikat és legelőiket ezzel bővítették. Miközben szerszámkészítés, építkezés és tüzelő céljára eladták a kitermelt fát, sok évszázados, hatalmas erdejük a század közepére kisebb részre darabolódott. Ugyanezt tették a nagyobb földesurak és jobbágyaik is, mert a mezőgazdasági jövedelem leegyszerűsödött, mindkét félnek előnyös módja az irtásföldök növelése volt, amihez nemcsak az erdő-, hanem a lápirtást és a legelő termővé tételét is hozzá kell számítanunk. Az ipari fölhasználás változatlanul sok fát igényelt (üveghuták, hamuzsírforrások, faszénégetés), a XIX. század első felében a csekély kőszénkitermelést a kohászatban fatüzeléssel pótolták.

A jobbágyfölszabadítás után a helyzet változatlan okokból tovább romlott. A kicigyezés után gyors fejlődésnek indult városiasodás óriási piacot teremtett. A pusztítást az 1879. évi erdőtörvény (XXX. tc.) csak kevésbé tudta fékezni a magashegyvidéki erdőségek védelmével. A liberális szellemű országgyűlés megakadályozta a magánerdők irtásának jelentősebb korlátozását. Az Alföld fátlanságának csökkentésén nem az erdőtelepítések enyhítettek igazán, hanem a XIX. század közepétől fokozatosan terjeszkedő homoki gyümölcsösök és szőlők. Az utóbbinak a századvégen az adott nagy lendületet, hogy a filoxé-ravész homoki ültetvényekben nem tudott kárt tenni.

A természeti változásokhoz életmódbeli és társadalmi változások kapcsolódtak. Az erdőirtások és a kitermelt fa célba juttatása (leginkább tutajozással) nem igényelt különösebb szakértelmet, gyakorlott paraszti napszámokra elvégezték, a vízrendezési földmunkáknál viszont megjelent a kubikosság, mely ugyan nem vált okleveles mesterséggé, de megközelítette azt, maguk a kubikusok pedig összetartó, öntudatos agrármunkásréteggé váltak.

A szabályozott folyókról és partokról fokozatosan eltűntek az akadályt képező vízimalmok, a megmaradók csak a központoktól elzárt, távoli falvakban állták a versenyt a gőzmalmokkal. A folyami és a balatoni halászat korszakunkban nem esett vissza, bár szervezete átalakult, többnyire nagyüzemi vállalkozássá. Ellenben a vízjárta területek összezugorodásával megszűnt a kisvizek, lápok, mocsári erdőségek, tavak élővilágának évszázados folyamatoságú kihasználása. A lecsapolások előtt az írásos források vízi állatok és szárnyasok tömegéről számoltak be, melyeket a lakosság foglalkozásra tekintet nélkül bőven fogyasztott. Hasonló mondható el a növényvilág fölhasználásáról is (nád, sás, vessző, tűzifa, vadgyümölcs stb.). Mai fogalmaink szerint a visszahúzódó vizek közelében lakó ember, különösen a parasztság továbbra is együtt élt a természettel, valójában azonban redukálódott a kapcsolatuk, a korábbi sokoldalúság marginalizálódott, archaikus életformává (például pákász) vált. Hasonlóan alakult a pásztorok sorsa. A legelők fogyásával és az állattartás változásaival apadt a számuk.

ÚJ KULTÚRNÖVÉNY- FAJOK ÉS ÚJ HÁZIÁLLATFAJTÁK

A táj képének megváltozását nemcsak lecsapolások és irtások váltották ki, hanem új kultúrnövényfajok meghonosodása is. Az utóbbiak egyfelől a megművelt földek növénytakarójának az addig megszokottól eltérő látványával, másfelől azzal hatottak, hogy a gazdálkodás rendszerébe a tradicionális határhasználatot fölbontva illeszkedtek be.

Az új fajok között az egyik jelentős csoportot az amerikai eredetűek képezik, a másikat az Európában őshonos, nemesített haszonnövények. Az amerikai növények nagyrészt az Újvilág fölfedezése idején divatos humanista botanizálásnak köszönhetik földrészünkre kerülésüket. Egy ideig szinte kivétel nélkül mind, a paprika és a burgonya például legalább két évszázadon át, megmaradtak a kerti ritkasággyűjteményekben, mígnem társadalmi méretű szükségletek folytán kikerültek onnan. Az elterjedésnek természetesen gátat szabtak a földrajzi feltételek: nem amerikai eredetű teát, kávét, borsot ugyan tömegesen fogyasztottak Európa-szerte, ám éghajlati okokból nem termesztették.

Korszakunk kezdetén Magyarországon már nincsenek dohányzást tiltó rendelkezések, maga a szokás pedig fokozatosan terjedt. A napóleoni kontinentális zárlattal jelentkező konjunktúra mindaddig növekedett, míg 1851-ben Magyarországon is bevezették az osztrák állami dohánymonopóliumot, de jelentősebben később sem esett vissza. A kukorica hazai pályafutása szintén korszakunk előtt indult: a XVIII. század végén már országszerte ismert emberi táplálék és állati takarmány. A burgonya jóval nehezebben honosodott meg, pedig az 1760-as évektől a kormányzatok folyamatosan népszerűsítették nemcsak étkezési és takarmányozási, hanem ipari (szeszfőzés) célból is. Magyarországon szokatlan alkata miatt (ehető gumói a föld alatt fejlődnek ki) a kontinens más országaihoz hasonlóan sokáig idegenkedett tőle a lakosság, csak az 1814–1817-es esős-nedves, inséges esztendőket követően fogadták el általánosan. Az őshonos cukorrépa északnémet nemesítése ugyancsak összefüggött a napóleoni zárlattal (cukornád-behozatal korlátozása). Az olcsóbbá válás következményeként nálunk az 1820-as évektől növekedett a cukorfogyasztás. (Magyarországon 1831-től gyártanak répacukrot.) A fűszerpaprika megkedvelése szintén összefügg a zárlattal, a tengerentúli borsbehozatal elmaraadásával, bár alkalmazásának első nyomaival évtizedekkel korábbiak. A XIX. század elején azonban még nem sejthető az a nagy karrier, amit nemcsak a bors, hanem egy sor hazai hagyományos fűszer (borsika, kakukkfű, sáfrány, tárkony stb.) visszaszorításával a magyar nemzeti konyha kialakulásában és a tömegizlés módosításában a század végéig befut. Az Európában ókortól honos vöröshagymát máig legnagyobb magyarországi termőhelyén, Makón a XVIII. század végén már piacra termesztették, országos hírre azonban csak a vasúthálózat kiépülésével tett szert.

Az újabban meghonosodó növények termesztése több oldalról hatott a mentalitásra. Művelésük eltért a gabonánál megszokottól: nagyobb, tartósabb munkaráfordítást, folyamatosabb figyelmet és gondosabb ápolást, speciális növénytermesztési tudást, hozzá több új eszközt, valójában kertészeti szak-szerűséget és kisártermelői tudatot igényeltek. Ezeket a növényeket először házi kertekben vagy a határban elkerítve, kötött földhasználaton kívül termesztették. Az ipari földolgozás miatt egyre keresettebb dohány különösen nagy szakértelmet kívánt, főfoglalkozású specialistáit éppen ezért nevezték kertészeknek. Csoportos szerződéses alkalmazásuk a dél-tiszántúli és a bán-sági síkságon fekvő uradalmakban az 1820–1840-es években önálló településformát hozott létre, a telepítvényes falut. Lakóik körében akkumulálódó kertészeti szakismeret döntően hozzájárult az erre a vidékre a XX. század első felében jellemző belterjes növénykultúrák fölvirágzásához.

A megnövekedett gabonakereslet a XIX. század derekától gyorsuló ütemben bomlasztotta föl a nyomásos gazdálkodást, amihez különösen a kukorica és a burgonya, melyeket a megszüntetendő ugarba vagy a tavaszi fordulóba vetettek, jelentősen hozzájárultak. Az üzemszervezeti változás a műveléskény-

szer végleges megszűnésével és a kertészeti módszereket igénylő növénykultúrák szántóföldre kerülésével teljesedett ki. Ezek a folyamatok azonban az ország különböző tájain nem egyidejűleg, és nem azonos mértékben zajlottak le. A szántóföldi kertészeti kultúrák léte összefüggött a piaci lehetőségekkel, ezért gyakran természetesi körzetként szereztek országos hírnevet. Minőség szerint kezdtek számon tartani a hevesi, bán-sági, tolnai, nyírségi dohányt, a szegedi és a kalocsai paprikát, a makói hagymát. A konyhakertek kínálatát az összes nagyobb magyarországi város közelében szinte egyszerre feltűnő (1870–1880), célzatosan azok piacaira termelő boltkertészek forradalmasították. Öntözéses, majd trágyafűtésű hajtatószerek lehetővé tették nagy tömegű friss zöldség előállítását. Nekik tulajdonítható többek között a nyers paradicsom és a zöldpaprika megkedveltetése. A növekvő számú parasztkertészek a földművesek leginkább polgárosuló rétegét képezték, akik a hagyományos üzemszervezetben egyoldalú szemtermelést folytatókkal szemben általában nyitottabbak voltak a gazdasági újítások és a civilizációs divatok iránt. A főváros zöldövezete a kiegyezés után alakult ki, Pest szomszédságában a zöldségekertek, Dél-Budán a gyümölcsösök. A hagyományos, ártéri félvad gyümölcsösök használatát a XIX. század második felében szorították vissza az országszerte meghonosodó nemes fajták és főleg a Duna–Tisza között létező homoki ültetvények.

Párhuzamosan a gabonatermesztésben is komoly változások történtek. A német területről a XIX. század elején hozzánk átkerülő „okszéri” gazdálkodás terjedése jelzi, hogyan hatolt be – tájegységenként és birtokkategóriákként eltérően – az ipari forradalom a mezőgazdaságba. Az addig tulajdonképpen csak nagyságrendben különböző nagybirtok és parasztbirtok ezután üzemszervezetileg, természetesi módok és munkaeszközök tekintetében is elvált egymástól. A tőkeerős nagybirtok ipari módszereket és gépeket alkalmazott, a parasztgazdaságokat jóval szerényebben érintette ez a folyamat. A XIX. század folyamán, a magas hegyvidékek elzárt völgyeit kivéve, az aratásban fölvaltotta a sarlót a termelékenyebb kasza. Pedig a tradíció, amit az életet adó mag és az ember ősi kultikus kapcsolata nyomatékosított, szívósan akadályozta ezt az eszközcsere-t. Ugyanakkor a mezőgazdasági vándormunka legelterjedtebb formájává vált a részes aratás, ami egyszersmind magyarázza, hogy Magyarországon még a két világháború között sem terjedtek el széles körben a nyugat-európai és észak-amerikai gazdaságokban bevált arató- és arató-cséplő gépek. A fa- és vaseszközök váltása kevesebb bonyodalmat okozott, nem pszichológiai vagy szociális, hanem anyagi akadályokat kellett legyőzni. 1872-ben az ekéknek már csak 48 százaléka volt fából. Az egyes országrészek között azonban óriási eltérés mutatkozott: a szűkebb Magyarországon 40 százalék, Erdélyben 98 százalék, Horvát-Szlávonországban 87 százalék a faeke aránya. Ám a századvégi statisztikai fölvetel idejére már olyannyira visszaszorult, hogy nem készült róla kimutatás. Az aratáshoz hasonlóan a kézi vetéshez való ragaszkodásnak is kultikus okai voltak. Míg vetőgépet a nagybirtokon a XIX. század utolsó harmadában országszerte alkalmaztak, a parasztok még a XX. század közepén is tudtak kézzel vetni. A gözcséplőgépet nyugat-európai munkába állítása után (1849) nagyon gyorsan megjelent Magyarországon (1852-ben hozták az elsőt Angliából Törökbecsére), sőt hamarosan gyártani kezdték (1861), 1890 és 1910 között pedig meghódította a parasztgazdaságokat is.

A kiegyezés utáni évekből pontosan dokumentálhatók azok a korábban csak sejthető jellegzetes növénytermesztési zónák, amelyeket a két legkedveltebb kapásnövény végleges elterjedése alakított ki. Az északi, főként magas-hegyvidéki megyék szántóin a burgonya részesedése a legmagasabb, a keleti

és déli, elsősorban erdélyi vidékeken ugyanezt helyet a kukorica foglalja el, míg „középutt”, az Alföldön és a Dunántúlon a gabonáé, pontosabban a búzáé a főszerep.

A haszonállattartásban nem új fajok, hanem új fajták megjelenése hozott alapvető változást. Az okok és következmények nagyon hasonlóak a növényvilágban tapasztaltakhoz. A változó társadalmi szükséglet új, többnyire nagyobb termelékenységű vagy többoldalú (ipari) hasznosítást kívánó igényekkel lépett föl. Az ezeket kielégítő importált állatfajtákkal fokozatosan megváltozott az állattartás módja és szerkezete, egyidejűleg új ismeretek halmozódtak föl.

A sort a XVIII. század utolján a Nyugat-Európából behozott és a dunántúli uradalmakban föltűnő, az addigi rackafajtáknál finomabb gyapjút adó merinói juh nyitotta meg. Gyors hódítását a francia háborúkkal beköszöntő és utóbb tartósan folytatódó gyapjúkereslet, azaz kimondottan az ipari felhasználás alapozta meg. A keleti országrészekben azonban még az I. világháború előestéjén sem került túlsúlyba a régebben honos fajtákkal szemben, mert a parasztviselésben nagy arányban fölhasznált durvább posztót ezek gyapja szolgáltatta. Az általában „svájci”-nak vagy „pirostarká”-nak emlegetett nyugat-európai eredetű szarvasmarhafajtákat jelentősebb számban a XIX. század derekától tartották. Ezek jobb tejelésükkel és hízekonyabb alkatukkal szorították vissza az őshonos, elsősorban húsáért és igavonó erejéért tenyésztett magyar szürke marhát. A váltás fokozatosan zajlott. 1870-ben a magyarországi állománynak még 81 százalékát, 1935-ben már csupán 15 százalékát tette a magyar szürke marha. Mivel az új fajták nem tűrték a szabadban teletelt, rideg tartásmódot, terjedésük az istállózás térhódítását vonta maga után. A növénytermesztéshez viszonyítva arányosan nagyobb és összetettebb szakismeretre lett szükség. Az istállózás föltételezte a takarmánytermesztést, egyúttal több trágyát szolgáltatott, és ezzel lehetővé tette korszerű vetésszorgók alkalmazását. A belterjedéssel összefonódva honosodtak meg Magyarországon addig nem természetesen nyugat-európai eredetű takarmánynövények (lucerna, sütőtök, vöröshere) is. A gépjárművek föltalálásáig a ló volt a távolsági közlekedés, a kereskedelem és a hadviselés legfontosabb eszköze. A magyar parlagi lovat a XIX. század első felében két fajta tenyésztése váltotta föl. A nyugati országrészben a nagy testű, hidegvérű változatot (muraközi), másutt a főleg arab fajtákból kereszteződött melegvérű lovat (gidrán, nonius) kedvelték. Széchenyi István kezdeményezésére a lótarítás és nemesítés a nemzetgazdaság fontos ágazatává vált és maradt egész korszakunkban. Mind az arisztokratának mind a parasztgazdának egyaránt büszkesége volt a tulajdonában lévő szép ló. 1869-ben 2 159 000 lovat tartottak, ez a szám a vasúthálózat kiépülése után (2 282 000), sőt a robbanómotor elterjedésével sem változott (a harmadára csökkent országterületen 1935-ben 886 000 lovat számláltak össze). A sertéseknek hagyományosan az árterek, a mocsarak és a kiterjedt tölgyesek-bükkösök nyújtottak táplálékot. A legelők csökkenése a házi tartás jelentőségét növelte, az őshonos félvad tájfajtákat szelídebbek váltották föl. Közülük az 1830-as évektől a balkáni és helyi fajták kereszteződéséből létrejött mangalica – hízekonyasága miatt – vált nagyon népszerűvé. A XIX–XX. század fordulóján jelentek meg Magyarországon a nyugat-európai hússertések. A fajtaváltás növelte a sertézsír- és húsfogyasztást. Egyfelől a kukorica leggyakoribb sertéstakarmánnyá válása, másfelől a fűszerpaprika elterjedése a korábbiaktól eltérő, a mai táplálkozási tömegizléshez közelítő ízeket kedveltetett meg. A váltások tették lehetővé a megnövekedett népesség táplálék-szükségletének ellátását, és az élelmiszer-kivitel. Mindez ismételtén visszahatott a természeti környezetre.

TERMÉSZETI CSAPÁSOK ÉS LEKÜZDÉSÜK

Ember és természet viszonyában a XVIII. század végétől az is új elemként jelentkezik, hogy az ember jóval kevésbé tűri a természet erőivel szemben kiszolgáltatottságát, a természeti erők viszont a korábnál nagyobb és veszélyesebb pusztítást okozhatnak, ami összefügg a megnövekedett környezeti változásokkal. Korszakunkban számos súlyos katasztrófa illusztrálja ezt a konfrontációt, s egyúttal azt is, hogy egy adott civilizációra jellemző a természeti csapások elviselése és leküzdése. Ehhez a szemponthoz igazodva elsősorban azokat az eseményeket vizsgáljuk, amelyek nagymértékben – tudatos vagy előre nem látható – emberi mulasztások nyomán következtek be, tehát elvileg megelőzhetőek vagy mérsékelhetőek lettek volna. Magyarország földrajzi adottságaiból adódóan a kor természeti katasztrófáinak többsége ilyen.

Legkevésbé vitatható az emberi mulasztások és a tüzek kapcsolata. Ha kivesszük a sorból a háborús gyújtogatásokat (1849-ben a román felkelők porig égtek számos helységet, például Nagyenyedet és Abrudbányát, az orosz csapatok pedig Losoncot), a nagyszámú, egész településeket vagy jelentékeny részüket megsemmisítő kisebb-nagyobb tüzeset oka ritkábban szándékos, inkább vigyázatlanságból ered. Az elhanyagolt tűzrendészeti előírások, a kezdetleges oltótechnika, a víz és a hozzáértés hiánya, s az a tény, hogy az épületek szűk telkeken zsúfolódtak össze, fedelük (zsúp, nád, zindely), gyakran falazatuk és kerítésük is gyúlékony (fa), az udvarokon csupa könnyen égő anyag van fölhalmozva, mind hozzájárulnak a veszedelemhez. Korszakunk első felében különösen nagy várostüzek pusztítottak Kecskeméten (1794, 1819), Gyulán (1801), Debrecenben (1802, 1811), Budán (1810), Nagykőrösön (1826), Cegléden (1834), Nagyszalontán (1847). A XIX. század végéig némileg csökkenő számmal minden évre esett néhány kiterjedtebb, azaz településnegyedeket megsemmisítő tűz, de nagyobb városégés már ritkán fordult elő (Gyöngyös, 1917). A polgári társadalomban fontos funkciójú egyedi épületek leégése új veszélyforrásokra irányította a figyelmet. Budapesten a Párizsi Nagyáruház (1903), Ökörítőn (Szatmár megye) egy bálteremnek használt dohánypajta vált (1910) a lángok martalékává. Az ökörítói tűzben 337-en haltak meg, a község fiatalsága szinte teljes számban. A szerencsétlenség mélyen megrázta az ország közvéleményét.

Az árvizekkel összefüggésben nem kevésbé vethető föl az emberi felelősség kérdése, mert szinte előre lehetett a veszélyre következtetni. Az esőzések mértékéről az ember nem tehet, de a víz elvonulásának ütemét befolyásolhatja és a védekezést fokozhatja. A gátak közé szorított, fölgyorsult folyónak nagyobb a rombolóereje, mint a mellékágakban, mocsarakban szétterülő, lassan levonuló vízé. Az 1838-as pest-budai ár visszaduzzasztó jégtorlaszait robbantással kellett volna föltörni, a magas vízállást mederrendezéssel és erős gátakkal lehetett volna szabályozni. Igaz, vitatható, megvoltak-e ehhez a szükséges műszaki feltételek, de a töltések gyengesége és az, hogy a mai Nagykörút nyomvonalán húzódó csatorna „vízbevezetőként” funkcionált, kétségtelenül mulasztás volt. Az évszázad másik nagy árvízét (Szeged, 1879) szintén az árvédelem műszaki elégtelensége okozta. Fokozta a károkat, hogy a települések „kinőtték” a természetes védelmet nyújtó folyó menti hátságokat, már évtizedekkel korábban a mélyebb fekvésű területeken terjeszkedtek. Végül a harmadik, a legtöbb (300 körül) emberéletet kioltó 1878-as miskolci nagy árvíz pusztítása bizonyára kisebb lett volna, ha a városvezetés sorozatos rendeleteit betartva, eltávolítják a patakokról a malmokat, szemétdombokat, ólakat, egyéb torlaszemelő építményeket, és végrehajjták a mederszabályozást.

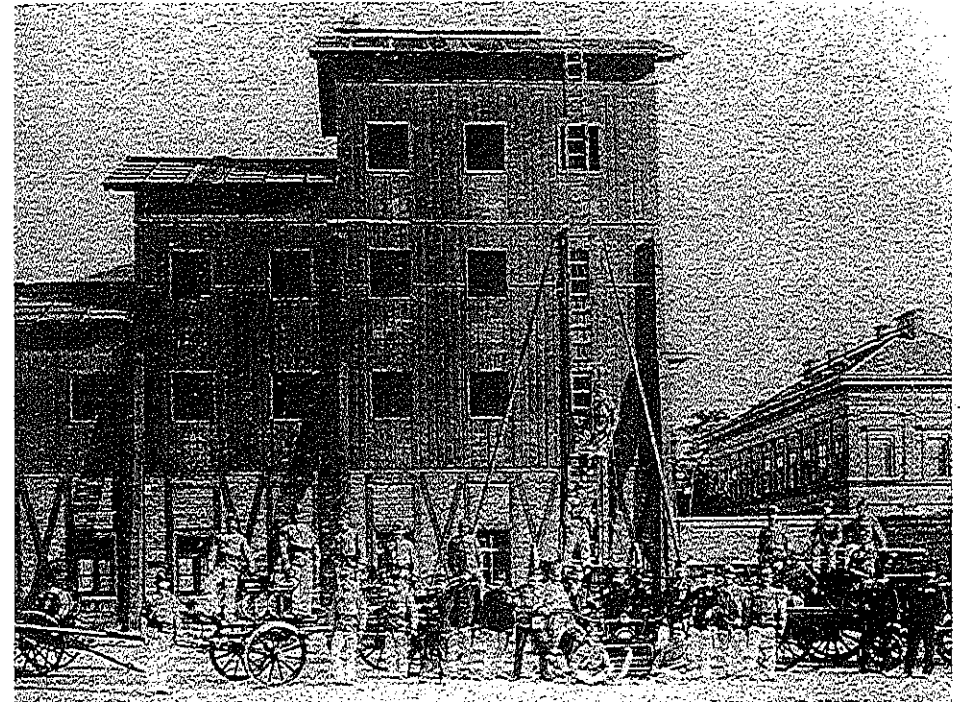
A korszak két nagy éhínsége közül az első mindenekelőtt Erdélyt sújtotta (1814–1817). Okairól és lefolyásáról keveset tudunk. A szokatlanul nagy csa-

padék következtében megsemmisültek a gabonavetések. A kenyérhiányt nem tudták pótolni, nem lévén elegendő más tápláléknövény. Továbbá a társadalmi szolidaritás és a közigazgatás szervezettsége egyaránt alacsony fokon állt ahhoz, hogy eredményes segélyakciók bontakozhassanak volna ki. A magyar történelemben utolsó tömeges éhhalál áldozatainak száma nem ismert, sokan az Alföldre menekültek táplálékhoz jutás reményében. A rendkívüli szárazsággal járó 1863-as, a visszaemlékezők által „nagy”-nak nevezett inség viszont éppen ide koncentrálódott, de hatása az egész országban érződött: a folyóvizek lepadtak, az állóvizek kiszáradtak, a vetések tönkrementek, gabona-, takarmány- és legelőhiány, majd nagyarányú állapotpusztulás lépett föl. Emberéletben nem esett kár, mert a távolsági kereskedelem a kiépülő vasúthálózat segítségével minimális szinten pótolni tudta a hiányokat, az emberek inségételekkel (például fakéregből őrölt liszt) is segítettek magukon. A megelőző herven évben 22 kisebb aszályt jegyeztek föl, a vízrendezés és az erdők fogyása tetemesen növelte a szárazság esélyét és fokát. Láttuk, hogy hidrológiailag kitűnően megoldották a szabályozásokat és lecsapolásokat, 1863-ban azonban kiderült, hogy nem számoltak a környezeti ártalmakkal.

A fitoftora gomba (*Phytophthora infestans*) által okozott, 1845-ben Írországból kezdődő, egész földrészünket végigpusztító burgonyavész hazánkban 1846–1847-ben tetőzött. Míg azonban a korabeli gazdasági viszonyokhoz képest túlnépesedett és a burgonyát monokulturálisan művelő Ír-szigeten a termés pusztulása az újkori ír történelmet döntően befolyásoló katasztrófát váltotta ki, nálunk a jelentős károk mellett éhínség nem mutatkozott, mert a burgonya szerepe a néptáplálkozásban bár fontos volt, de nem nélkülözhetetlen. Annál nagyobb kárt hozott a század végén az Amerikából vigyázatlanul behurcolt, szőlőt pusztító féreg, a filoxéra (*Phylloxera vastatrix*). Európában először 1863-ban Észak-Franciaországban észlelték, nálunk 1875-ben Pancsován bukkant föl. Nem tudtak ellene védekezni, és természetes ellenfele sem volt, így 1897-ig a magyarországi szőlőterület 666 820 kh-ról 391 217 kh-ra csökkent. (Nagyjából ilyen arányban semmisültek meg más európai tájak kötött talajra telepített szőlői is.) A hagyományos bortermelő tájak lakosságának élszegényedése érzékelhetően hozzájárult az amerikai kivándorlás századvégi föllendüléséhez.

Ember és természet kapcsolatának mérlege akkor teljes, ha számba vesszük a természeti csapások elleni védekezés eredményeit. A vízszabályozó és lecsapoló társulatok a század vége felé kezdtek öntöző, majd belvízlevezető profilal bővíteni, ám a kívánatos egyensúly tudvalévően máig nem valósult meg. Az említett nagy árvizek hatásának ellentmondása a nyomukban kibontakozó városfejlődés. Pest világvárossá növekedése drasztikus lökést kapott a külső negyedeket leromboló Dunától. Igaz, hogy az 1838-at követő nagy lendületben, melyet társadalmi szolidaritás és az állam támogatása is segített, szinte lehetetlen elválasztani az újjáépítést és a különben is prosperáló vállalkozások szálait. Egyértelműbb volt a mérnökiileg teljesen újratervezett Szeged helyzete, ahol ekkor teremtették meg annak a városképnek az alapjait, amely máig egyike a legvonzóbbaknak vidéki városaink között. A modern sajtó sokat tett azért, hogy az egyik legdinamikusabb életű magyar település, Szeged iránt fölkeltsék nemcsak az ország, de a külföld rokonszenvét is. Őt világrész 35 országából érkezett újjáépítési segély. Ellenpélda Miskolc, melynek tragédiájáról a boszniai okkupáció terelte el az országos figyelmet. Az önkormányzat sem tudta megragadni a lehetőségeket, a városrendezés elmaradt, csupán a patakot szabályozták.

Mint később látni fogjuk, a kevésbé gyűlékony vagy éghetetlen építőanyagok terjedtek, s ezzel párhuzamosan ritkultak a nagy tüzek. A szakosodó védekezés

3. Tűzoltógyakorlat (1893).

ugyancsak fékezte a vörös kakast. Világviszonylatban az elsők között alakult meg Aradon 1834-ben az első magyarországi önkéntes polgári tűzoltócsoport. (Korábban csak a debreceni református kollégium diák tűzoltóit említhetjük.) A forma azonban lassan terjedt. Pest-Budán 1860-ban az önkéntes, 1870-ben országos viszonylatban az első hivatásos tűzoltóságot szervezték meg. Egy kormányrendelet sorozáshoz hasonlóan tette kötelezővé tűzoltóságok felállítását (1888), de a társadalmi megbecsülést gyorsan kivívó önkéntes egyesületek és a hivatásos hálózat terjedése ezt az alakulatot hamarosan szükségtelenné tette.

Az 1863. évi aszálykárokat a következő bő termésű esztendő gyorsan enyhítették. A hiányzó búzavetőmagot jórészt Lengyel- és Oroszországból pótolták, ami némileg megváltoztatta a helyi fajták arányát. Ennél sokkal nagyobb jelentőségű volt a filoxéravész pusztította szőlők állami támogatást élvező, központilag szervezett rekonstrukciója. Adókedvezmények, jutányos vevővásárlási lehetőségek, az új, amerikai eredetű rezisztens fajták művelési eljárásait és eszközhasználatát oktató tanfolyamok indítása, a már említett homoki ültetés szorgalmazása segítette a helyreállítást.

A mérleg ingadozó nyelvére tekintve, és élve az utókor többletismeretével, összegzően megállapíthatjuk, hogy a korban érzékelt és előre nem látott problémákkal együtt a XIX. század végére egy sor gyakori természeti csapás bekövetkezésének esélyét sikerült – ha nem is teljesen megszüntetni, de – jelentősen csökkenteni, sőt ezt a helyzetet évtizedekre stabilizálni. Újabb súlyos problémák a XX. század második felében, az ipari társadalom következő, intenzív szakaszában jelentkeznek majd.

ÉLETMÓD ÉS MENTALITÁS

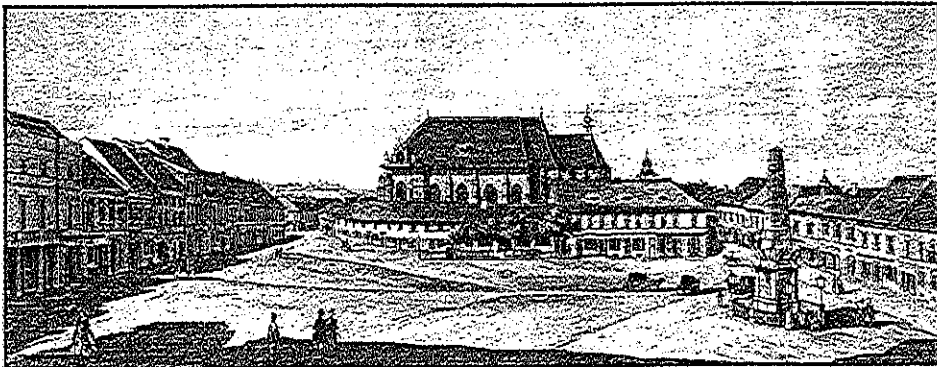
Korszakunkban minden jelentős kezdeményezés, irányuljon az társadalmi változásokra, politikára, gazdasági életre vagy kultúrára, a városokból, a polgári átalakulás műhelyeiből indul ki. A városok közvetítik vidéktüknek a kulturális javakat, egyidejűleg különféle funkciókat főtállalva, vonzerőt gyakorolnak környezetük és esetenként távolabbi tájak népességére.

A XVIII. század végén Magyarországnak még nincs modern értelemben vett fővárosa. Pozsony, az országgyűlések színhelye fontos, de viszonylag kisváros, az uralkodói és kormányzati székhely Bécs. Pestnek és Budának egymástól elkülönül az élete, bár bizonyos jelek alapján sejthető a nem túl távoli egyesülés és a fényes jövő. Ha nincs főváros, a vele kapcsolatos vidékfogalomnak sincs értelme, vannak azonban tekintélyes regionális központok, melyek kisebb-nagyobb tájakat tartanak vonzáskörükben, mint a Tiszántúlon az ország legnagyobb lélekszámú települése, Debrecen, Erdélyben Nagyszében és Kolozsvár, a Duna-Tisza közén Kecskemét vagy a Duna felső folyása mellett Komárom. Ugyanakkor még a vármegyék közt is akad, melynek nincs állandó székhelye. A honti nemesek előbb Kemencén, majd Ipolyságon gyűltek össze. Csakis helyi tradíciók alapján érthető, hogy a hatalmas Gömör vármegye miért a jelentéktelen Pelsőcön tartotta gyűléseit, Csongrád pedig Szegváron, mely valószínűleg Eötvös József regénybeli Porvárának előképe volt (*A falu jegyzője*), holott mindkét megyében akadtak rangos városok.

A törvények 1848-ig változatlanul két alapvető fokozatot ismertek, a szabad királyi várost (civitas) és mezővárost (oppidum), ám az utóbbin belül – a különféle privilégiumok következményeként – a kortársak számára is alig át-

TELEPÜLÉS:
FŐVÁROS, VÁROS,
MEZŐVÁROS, FALU,
TANYA

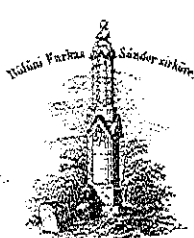
4. Kolozsvár az 1850-es
években.

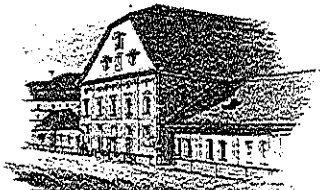
KOLOZSVÁR FŐTERE.

Nemzeti lakóháza.

Sándor Mihály torony.

Nemzeti színház.

tekinthető jogi hierarchia alakult ki. A rendi korszak végén Bárándy János statisztikus (1842) tizenegy csoportba sorolta a szűkebb Magyarország 848 mezővárosát. Ugyanekkor (1847) Erdélyben két kategóriában 66 volt a számuk. (Együttesen megközelítőleg 1 millió 400 ezer lakót számláltak.) Szabad királyi város címmel 53, valamint 11 település büszkélkedhetett. Kőváry László találoán jegyezze meg, hogy Erdélyben csak a királyi városok igazi városok, a többi falusias külsejű. Érvelésül épületállományukra utalt, de nehéz megmondani, valójában mihez viszonyított, mert a szűkebb Magyarországra az agrár jellegű alföldi szabad királyi városok (Debrecen, Szeged stb.) külső képe miatt ez a különbségtétel nem illik. Ha a számadatokat vennénk alapul, hazánk előkelő helyet kapna az európai országok várososságának korabeli rangsorában, a valóságban azonban ezeknek a helységeknek a túlnyomó része nyugat-európai értelemben nem minősült városnak.

Bármily differenciált volt is a rendi osztályozás, kulturális eltérésekre vagy azonosságokra alig lehet belőle következtetni. A mezővárosok legáltalánosabb közös vonása a nevükben is kifejeződő agrár jelleg. A köztük a legnépesebbnek, Kecskemétnek azonban 36 564 lakosa van (1850), a valószínűleg legkisebbnek, a Vas megyei Martfánynak 256 (1844). Ilyen szélső értékek arra intenek, hogy a korban tanácsos minden egyes esetben külön megvizsgálni, kulturális értelemben mit jelent a város és a városiaság. A rendi előjogok szövevénye elfedi a városnak minősített helységek valós állapotát, ezért nem csoda, ha az utóbb fölteszt kérdésre a magyar történetírásban máig nincs egységes válasz. Igen különböző szempontok alapján próbálták megközelíteni: Keleti Károly, Dávid Zoltán és Deák Ernő különböző megszorításokkal a lélekszámot adott előnyt, Gyimesi Sándor, valamint a Bácskai Vera – Nagy Lajos szerzőpáros a funkciókat (közigazgatási, egyházi stb. központ) és a gazdasági szerepköröket vette alapul. Alább látható, hogy a kutatási eredményekhez igazodva, magunk is kénytelenek vagyunk inkább a lakosságát irányadóknak venni, bár bennünket a város a polgári átalakulás kulturális-civilizációs vetületének legfontosabb színtereként érdekel, a városiasodás ennek a folyamatnak az élet különböző területein egyik karakteres mutatója, ami nem áll föltétlenül egyenes arányban a lélekszámmal.

1848–1849 után a korábbi helyzet nem marádkarott fenn, a változások azonban nem egyetlen fordulattal mentek végbe. A privilégiumokat megszüntető törvények után további rendeletek és többszöri közigazgatási reformok kellett ahhoz, hogy a tényleges funkciókon alapuló, valóságos településhierarchia láthatóvá váljék. Két új jogi alapkategóriát hoztak létre, a törvényhatósági jogú és a rendezett tanácsú várost. Nagyszámú egykori mezővárosi jogállású település nem volt képes a rendezett tanácsú státussal járó kötelezettségeknek megfelelni, és községgé lett, most jogilag is azzá, ami valójában már korábban volt. Azok a szabad királyi városok, amelyek az önálló törvényhatósági jogot képtelenek voltak megszerezni, szintén alacsonyabb besorolást kaptak. Azonban mindkét kategóriában akadtak fölemelkedők is.

A művelődésre szűkítve figyelmünket, meg kell állapítanunk, hogy a polgári városi jogállás bevezetése csak mérsékelte, de korántsem tüntette el a kulturális különbségeket, főleg azokat nem, amelyek az alföldi agrár városok és más nagytájak urbanizációs hagyományai között mutatkoztak. Például Hódmezővásárhely és Lőcse vagy Kecskemét és Kőszeg városiasági fokát összevetve, a lélekszámot nem tekintve, egyértelműen a kisvárosok felé billen a mérleg nyelve. Ám a városok és nagyközségek közötti különbségek közt sem mindig igazít el a jog. Békéscsaba az 1848-ban megszerzett rendezett tanácsról – költségnek találva azt – nem sokkal utóbb lemondott, s csak 1918-ban kapta meg

újra. Közben az impozáns városháza mellett járásbíróház, színház, emeletes szálloda, gimnázium és kisebb katedrálisnak beillő katolikus templom épült a nagyközségben, amiről a nagy múltú kisvárosok legfeljebb csak „álmodhattak”. Mindemellett Békéscsaba polgárosultsága (épületállomány, társadalmi rétegződés, városi szokások, kulturális élet stb.) nem „mérkőzhetett” az említett Lőcséével vagy Kőszegével.

Korszakunk végére jelentősen módosult az ország városhálózata. Budapest világváros lett, és tartósan Európa tíz legnépesebb települése között foglalt helyet. (1910-ben 880 371 lakosa volt.) A vidék fogalma a fővároson kívüli egész Magyarországot jelentette. Budapestnek nem akadt vetélytársa, a lélekszámra második legnagyobb város, Szeged messze elmaradt mögötte (118 328 lakos), nem is szólva egyéb urbanizációs mutatókról. 1910-ben a 157 városi településből 31-nek volt önálló törvényhatósági joga és 126-nak rendezett tanácsa. Am hiányoztak a világosan elkülönülő régiók, még Erdély külön vonásai is inkább halványodtak, mint erősödtek.

A városokba tömörülés a XIX. század második felében egyértelműen meghatározta a településhálózatot. 1869 és 1900 között Budapest lakossága 164,7 százalékkal (270 685 – 716 476), az 1900-ban legalább 50 ezer lakosú helységek Budapest nélkül 42 százalékkal (343 069 – 487 135), az ötvenezer lakosnál kevesebbet számlálók együtt 19,7 százalékkal (12 955 375 – 15 517 693), végül a kétezer lakosúnál kisebbek külön csupán 2,3 százalékkal (7 729 637 – 7 905 799) növekedtek. (Az adatok Horvátország nélkül értendők. Az adott időszakban a szűkebb Magyarországon 23,1 százalékkal gyarapodott a lakosság. Mint látható, az 50 ezernél kevesebb lakost számláló települések abszolút számbeli növekedésük ellenére veszítettek súlyukból.)

A falvak jogi differenciáltsága egyszerűbb volt a városokénál. Feudális jogállás szerint megkülönböztethetjük a nemesi (kurialista), a szabadalmas területeken fekvő (székely, szász, jászkun stb.), a szerződéses vagy szegődményes (az említett dohánykertész települések) és a túlnyomó többséget kitevő úrbéres községeket. A polgári közigazgatásban helyükbe lépő nagyközségi és községi jogállás (1871) nagyon sokféle tulajdonságú települést foglalt magában,

5. Fűrészfogas beépítés, Fertőszéplak (XX. század elején kialakult utcakép).

melyek között – mint Békéscsaba példája mutatja – városias törekvéseket melegengetők és megvalósítók is akadtak, legnagyobb hányaduk azonban korlátozott öngazgatású, mezőgazdasági jellegű, kis lélekszámú helység volt. A településföldrajz és a néprajz morfológiai (alaprajzi) szempontok szerint több középkori eredetű típust különböztet meg: a legelterjedtebb a rendszertelen alaprajzú halmazfalú, kisebb mértékben elterjedt az út menti falu és a patak menti falu, a volt török hódoltság területén a legjellemzőbb az újkori keletkezésű, mérnöki tervezettségű, sakktabla alaprajzú település.

Végül a szórványtelepülésnek két jellegzetes fajtája figyelhető meg: az Alföld középső és déli vidékein a tanya, és a magashegyi, főleg kárpáti övezetekben a hegyi szállás. Az alföldi tanya szorosan kötődött az agrártelepülésekhez, a mezővárosokhoz és az óriásfalvakhoz. A tanyásodás létrejöttének legfontosabb feltételei voltak a kötött gazdálkodásba nem tartozó területek és a nagy kiterjedésű határok. A XVIII. század végétől a mezőgazdasági konjunktúrával és a népességnövekedéssel párhuzamosan teljesedett ki. A tanya az extenzív forma mellett célszerűen valósította meg a munkahely és a lakóhely egységét, azonban az igen kezdetleges infrastruktúra miatt lakói társadalmi és kulturális szempontból fokozottan hátrányos helyzetbe kerültek. A városban lakók még a gazda- vagy munkásnegyedekben is nagyobb presztízzsel bírtak a falusiaknál, akiket azonban előnyösen megkülönböztettek a ranglétra alján elhelyezkedő tanyaiaiktól. A hegyvidéki szállások lakói túlnyomórészt havasi (alpi) gazdálkodást folytattak. Köztük a románok, szlovákok, ruszinok mellett a magyarok aránya alacsony volt.

A statisztikák nem tesznek finomabb különbséget a zárt településeken kívül (kületerületen) lakók egyes csoportjai között, ezért csak becsülni lehet a tanyaiaak számát. Az I. világháború előtti években az Alföldön és a Kelet-Dunántúlon 15 megye 225 tanyás határu településén a kületerületi lakosok a népesség 32 százalékat (725 139 fő) tették ki, akikből megközelítően 600 000-en éltek tanyán. A tekintélyes alföldi városok alacsony fokú urbanizáltságáról tanúskodik, hogy 1910-ben például Szeged lakosságának 35 százaléka (40 531), Debrecenéből 42,5 százalék (38 404) élt kületerületen, azaz majdnem kizárólag tanyán. Szabadkán pedig mindössze 292 fővel laktak többen a belterületen, mint a kületerületen (46 762 – 46 470).

A TÁRGYI VILÁG:

LAKÁS,
ÖLTÖZKÖDÉS,
TÁPLÁLKOZÁS

Korszakunkban a lakáskultúra mindvégig jellemezi a társadalmi rétegeket. Az arisztokrácia vidéki kastélyokban lakik. A telet, ha teheti, főleg Bécsben, Pozsonyban, ritkábban Pest-Budán saját palotában vagy bérelt lakosztályban tölti. 1867 után főleg Budapestre húzódik, Pesten a Nemzeti Múzeum környékén kisebb arisztokráta negyed körvonalai rajzolódnak ki. A gazdasági föllendülésnek és a tartós divatnak köszönhetően a XIX. század első fele a magyarországi kastélyépítészetnek a barokk mellett – annál ugyan visszafogottabb pompájú, de – legfényesebb kora (Alcsút, Gyömrő, Dég, Fót, Csákvár stb.). Később ritkábban építenek teljesen új kastélyokat (például Nádasladány, Újkígyós), inkább modernizálnak régieket (például Bajmóc). A rendszerint a zárt településen kívüli, kert közepén álló épületet végső soron arisztokráta lakója minősíti kastélyá, általában emeletes, de ilyenformán lehet földszintes is. Alaprajza változatos, több tucat szobája van, ezek között központi terem bálak és fogadás számára, szalonok, könyvtár, ebédlő és családtagonként külön háló, valamint vendégszobák találhatóak.

A köznemesség többnyire a falvakon belül, utcasorban, kisebb kertben, gazdasági épületek közelében elhelyezkedő udvarházában lakik. A XVIII. század legvégétől kezdődik a stílusos, tartós anyagokból emelt udvarházak nagyobb arányú

építése. Az ösztönzők azonosak a kastélyépítkezést kiváltó okokkal. A vagyonszámbak két helyiségsoros 5-10 szobás udvarházakat emelnek, az alaprajzok sokféle, a szobák funkciói vegyülnek: napi igények szerint ebédlő, dolgozó-könyvtár, háló stb. Berzsenyi Dániel 1812-ben épített falusi udvarházában négy szoba, konyha, kamra volt. A vagyoni állapottól függött, hogy kő, téglá vagy vályog-e a falazat, továbbra is zsúp vagy nád a tető, kevesebb vagy több a helyiség. Az udvarház tradíciója a század második felében találkozik a polgári villával, majd ennek egyik változatában, a vidéki úrilakban és legkésőbbben a kertés családi házban él tovább.

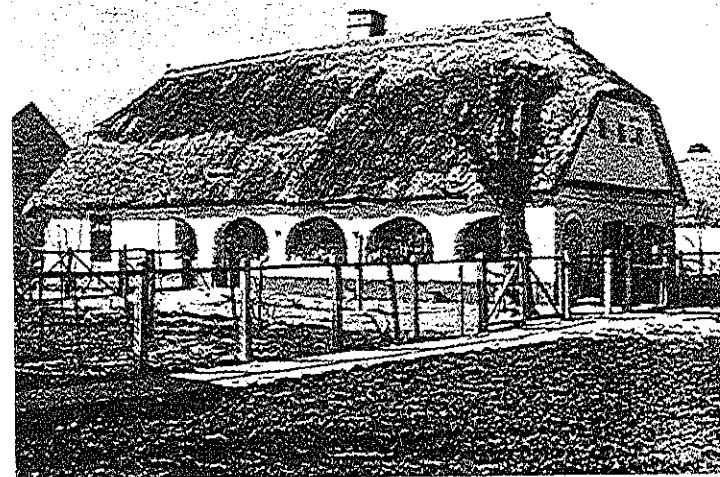
A nagy létszámú kismemesség lakóháza az életmód-azonosságnak megfelelően azonos a jobbágyparasztokéval, azonban bármily szegényes is, kúriának, rezidencionális háznak nevezik, és élvezzi a nemesi sérthetelenség előjogát.

A parasztházak magja a tüzelőhely, ennek – és egyéb formai jegyek – alapján legalább négy nagyobb regionális típusra oszthatók, melyek eredete korszakunknál jóval régebbi és távolabbi európai összefüggésekre utal. A szobakonyha-kamra alaprajz hosszanti irányban újabb helyiségek hozzátoldásával bővül. A divatos megoldások, az L alakra építés, az oldaltornác, az utcai homlokzat díszesebb kiképzése végső soron városi-mezővárosi ízléshatásról árul-

6. Az alcsúti főhercegi kastély, József nádor egykori nyaralója. Épült 1819–1827 között Pollack Mihály tervei szerint. A II. világháború alatt csaknem teljesen elpusztult.

7. A Székly-kúria (1890 körüli állapot, Tiszaigaz).

8. Módos gazda háza, épült a XIX. század végén (Istváni, Somogy megye).

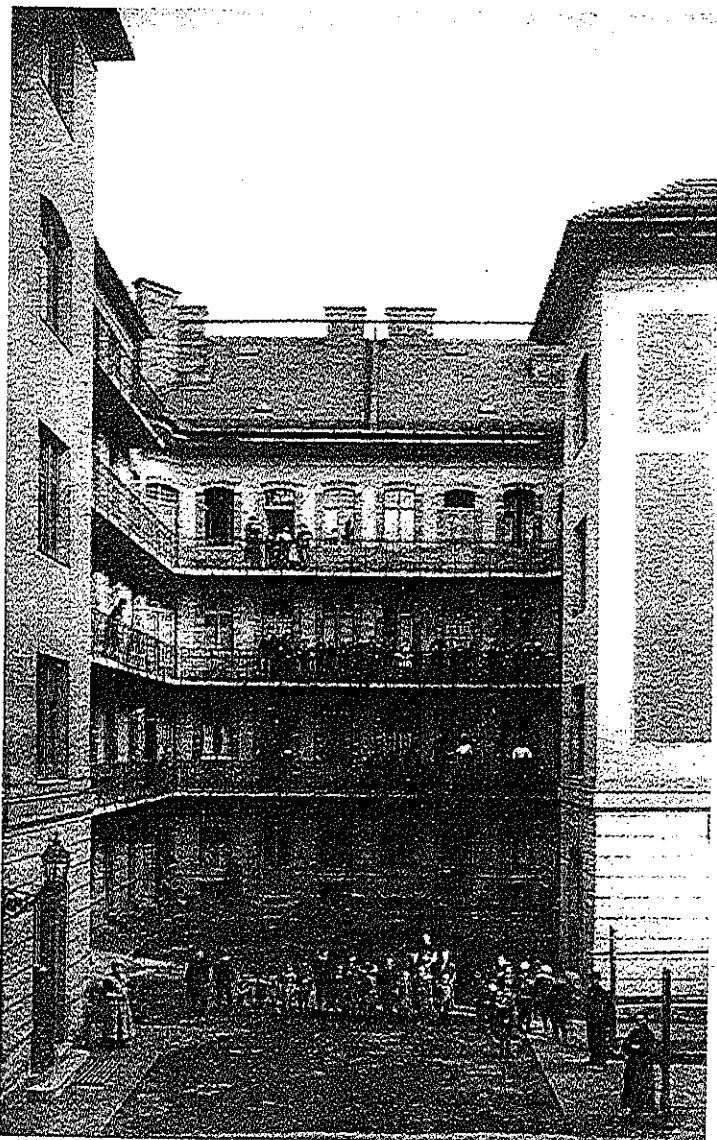

kodnak. Ez annál inkább lehetséges volt, mert a szegényebb honorációrok, a kisiparos és kiskereskedő rétegek a XIX. század első két harmadában falumezővárosban nagyon sokszor a parasztságéval szinte azonos alaprajzú épületekben éltek. Leginkább a falusi-mezővárosi lakóházállományra vonatkozatható az építőanyagok minőségének javulása, mely a XX. század elején adatszzerűen is megragadható. Egyébként tájegységenként a földrajzi adottságok és a polgárosultsági fok járultak hozzá leginkább az anyagok különbözőségéhez. A kő- és téglaházak Nyugat-Magyarországon, a sár- és vályogházak az Alföldön, a faházak Erdélyben és a Felföldön voltak túlsúlyban. A tetőzet anyaga kistérségenként is erősen eltérhetett. A jómódú, erdélyi szászok lakta Nagyküküllő megyében a tűzbiztos tetőfedő anyag 86,6 százalékot, a hegyvidéki Arvában a zsindeletető 92,7 százalékot, a nád és zsúp Győr megyében 77,4 százalékot tett ki 1910-ben.

	1900-ban (%)	1910-ben (%)
<i>Lakóházak falazata</i>		
kő- vagy téglá	19,3	22,1
kő- vagy téglá alapú vályog, sár	10,1	17,2
vályog vagy sár	35,6	29,2
fa	35,0	31,5
<i>Lakóházak tetőzete</i>		
cserépp, pala, bádóg	24,8	39,6
zsindelet, deszka	25,8	22,9
nád, szalma	49,4	37,5

Legkevésbé lehetséges egységesen bemutatni a polgárság lakóhelyét. A zárt beépítésű városokban emeletes vagy földszintes házaikban a munkahely (műhely, bolt, iroda) és a lakás közvetlenül egymás közelében helyezkedtek el. A XIX. század második felétől csak nagyobb városokban, elsősorban Pesten figyelhető meg földrajzi térben funkciók szerinti elkülönülés. A szaporodó bérpaloták és úri bérházak földszintjét üzleti célokra használták, az emeleteiken

kiképzett lakásokban éltek a polgárcsaládok. A XIX. század végére kialakult és tartósan megmaradt középpolgári minta három egymásba nyíló szobából és mellékhelyiségből állt: a szigorúan intim háló, az ebédlő és a szalon-nappali. Ez volt az a szint, ami társadalmi kényszerből és praktikus okokból még föltétlenül házicseléd tartásával járt együtt. A gazdagabbak har-nyolc szobát is lakhattak, a nagypolgári családok villákat építettek. A XX. század elején egész negyed alakult ki belőlük a budapesti Városliget közelében, vidéken például a

9. Bérkaszárnya
Budapesten (1910).

10. Tömegszállás
Budapesten. Újságrajzok
(1899–1901).

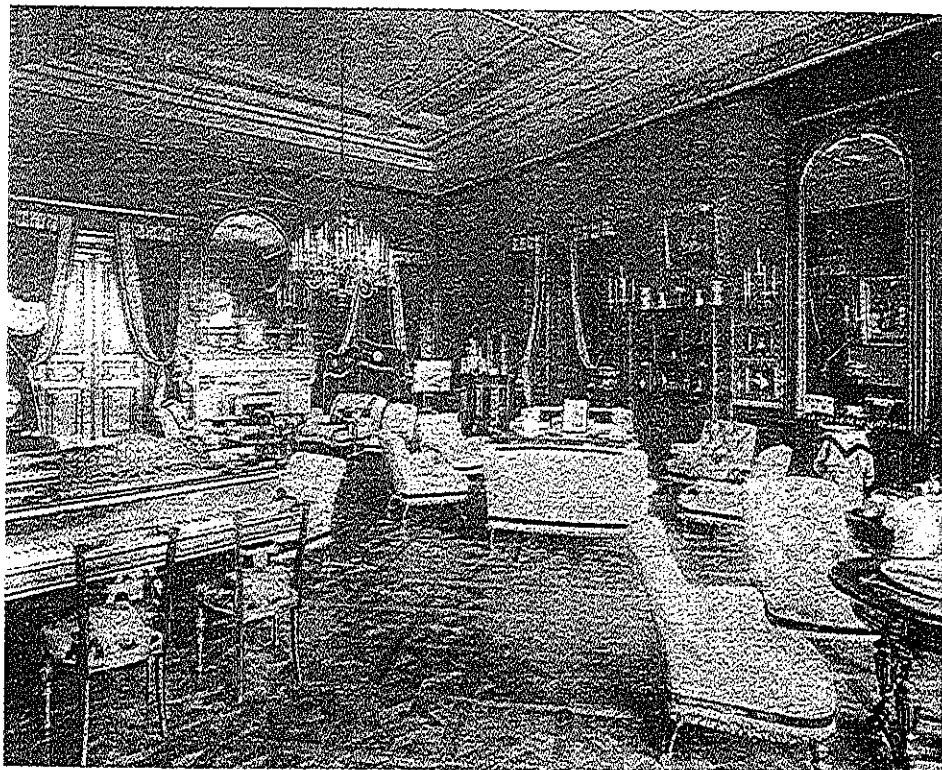
pozsonyi Hegyiliget vagy a debreceni Nagyerdő mellett. Magyarországon elvétve találkozunk a korabeli Nyugat-Európában divatos egy-két emeletes sorházépítéssel. A kispolgárság elővárosokban és vidéken egyaránt igyekezett a köművesmesterek fantáziája szerint áttekinthetetlenül sokféle alaprajzú és homlokzatú földszintes zárt beépítésű vagy kertes családi házban lakni.

A gyári munkások és a városi proletárok XIX. századi lakáskörülményei elsősorban a hirtelen növekedő fővárosban okoztak gondot. Gyorsan kialakult a korabeli világvárosokra jellemző zsúfoltság és a magas laktér. (A járványügynél visszatérünk az egészségtelen lakásviszonyokra.) A körfolyosós bérkaszárnák és a barakkok udvari vagy utcai kutakkal és közös illemhelyekkel voltak ellátva. Igen sokan laktak nedves és rossz levegőjű pincékben, az 1880-as években még minden negyedik bérlő, 1906-ban viszont már csak a fővárosi lakások 1,1 százalékát tették ki a pincék. Az egy szoba-konyhás lakások helyiségei funkcionálisan alig különböztek egymástól. 1870-ben Pest lakásainak 34,6 százaléka volt ilyen és a népesség fele lakott bennük, 1906-ban pedig 45,2 százaléka a népesség 43 százalékát fogadta be. 1911-ben a budapesti munkások egynegyede-egyharmada lakott albérlésben vagy ágybérlésben.

A főváros 1908–1910-ben építette a Százados úti földszintes munkásterlep 288 lakását, ahol vívmánynak számított a bevezetett folyóvíz, a vízbőlítéses vécé (fürdőszoba nélkül) és a külön kamra. Angol-német előképek alapján kezdeményezték az igen korszerűnek számító kispesti Állami Munkásterlep létesítését, ám a tervezett 6–10 ezer lakásból a háború közbejötté miatt 1925-ig csupán 4412 épült meg. Jóllehet alapterületre ezek a lakások is szűkösek voltak (35 m²), emberibb körülményeket biztosítottak a bérkaszárnáknál. Némelyik nagy ipari üzem is építettett dolgozóinak külön telepet a munkahely szomszédságában (például az Óbudai Gázgyár, a Diósgyőri Vasművek, több helyen a MÁV).

A legnyomorultabb körülmények közt az uradalmi majorok cselédei éltek. A XIX. század végén nagyon gyakran két család lakott egy szobában és kettő-négy használt egy konyhát. 1910-ben törvény rendelte el, hogy minden házaspárnak külön szobája és kamrája legyen, minden felnőttre legalább 10 m² levegő és 4 m² alapterület jusson, de végrehajtásának hatása csak a két világháború között kezdett igazán érződni.

A berendezésnek és a bútorszámok aránytalanul kevés emléke maradt ránk. 1944–1945-ben a kastély-, udvarház- és vagyonosabb polgári enteriőrök kü-

11. A kigyósi (Békés megye) Wenckheim-kastély nagyszalonja 1897-ben.

lönösen nagy mértékben pusztultak el vagy szóródtak szét. A XIX. század első felében a biedermeier ízlés viszonylagos visszafogottsága és szerénysége az oka annak, hogy az arisztokrata és nagypolgári, illetőleg a köznemesi és polgári bútortartalom nem különbözött annyira, mint az a társadalmi helyzet vagy az anyagi lehetőségek eltérése után várható lenne, sőt általánosságban polgárisnak mondható. A lakások berendezői kényelemre, otthonosságra, kedélyességre törekedtek. Megszületett a szép otthon fogalma, ami valójában azonos volt a polgári otthonnal. Kimentek a divatból a nehezen mozgítható, hatalmas bútorok. Egész sor újabb bútorfélések közül említést érdemelnek a könnyű asztalkák (uzsonnázó-, játék-, kézimunkázó-), a vitrinek, szekreterek, könyvszekrények, íróasztalok és az öntöttvas kályhák, gyakorivá váltak a házimuzsikánál megszólaltatott zongorák. A biedermeier volt az első, igazán széles társadalmi rétegekre jellemző lakberendezési stílus Magyarországon, halványuló hatása különösen a kevésbé módos polgári és volt nemesi rétegekben a XIX. század végéig eltartott. A tehetősebb családok lakásaiban az 1880-as években a biedermeiert fölvaltotta a bécsi Makart-stílus, majd a századfordulón kevésbé átfogóan a szecesszió. Napi tisztálkodásra állványos mosdótál, hetire a konyhában fölállított dézsa szolgált. A XIX. század elején még az előkelőbb lakásokból is hiányzott a fürdőszoba, majd csak a vezeték víz- és a csatornahálózat térhódításával a vízóblítékes illemhelyekkel együtt kezdett terjedni. Márai Sándor írja az *Egy polgár vallomásaiban*, hogy az 1900-as évek

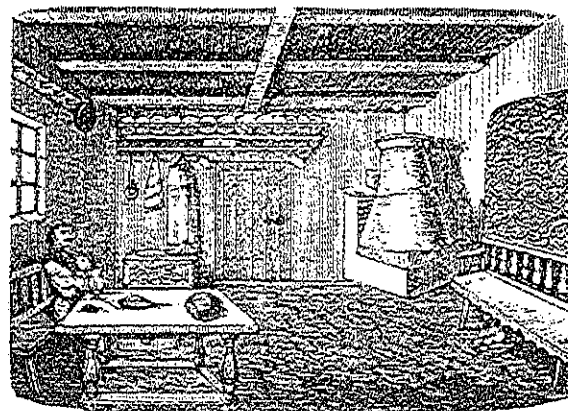
12. Pest-budai bútorok a XIX. század első feléből.

elején kassai bérlakásokban volt ugyan fürdőszoba, de többnyire nem használták, mert a polgár csak akkor fürdött benne, ha beteg volt, vagy ha nősült.

A parasztház bútortartama egész korszakunkban – a középkortól folyamatosan – néhány alapvető fontosságú darabból állt: ágy, asztal, szék, támlás pad, ruhásláda, téka (féltehető apróbb holmi tartására szolgáló faliszekrényke) és a bölcső. Lassan divatba jön az almárium és a ládát kiszorító álló szekrény. A XIX. század első felében kezdtek kialakulni a helyi festőasztalos stílusok (például Hódmezővásárhely, Komárom, Miskolc, Háromszék), amelyek mintegy fél évszázad alatt általános divattá tették a puhafa, virágos festett bútort és kiegészítőit, a falra kerülő dísztányér-sorozatokat meg a díszes lakástextileket (asztalterítő, magasra vetett ágy párnái, lepedői). Ezek színeit és motívumait a helyi ízlés stílusegységbe rendezte (például Sárköz, Kalotaszeg). A parasztszobák többségének elrendezése változatlanul nagy hagyományú diagonális alap-

13. Parasztszoba- és konyhahelyő (Kecskemét, 1850-es évek eleje).

rajzú, azaz kultikus és munkatérre oszlik. A színes bútorok terjedése mellett a szegényebb és elszigeteltebb településeken nagy számmal használják a korábbi korszakokra jellemző ácsolt bútorokat, másfelől a leggazdagabb dunántúli és alföldi parasztszaladók a XX. század elején gyakran vásárolnak városi-polgári izlésű garbitúrákat is.

Végül a jobb keresetű munkások lakásainak berendezése a polgárság hozzájuk közel álló alsó rétegeléhez igazodik, a szegényebbekében azonban még egy-egy falusi eredetű darab is emlékeztet a lakók származására. Az olcsó bútorok többnyire jellegtelenek, a legfontosabb életfunkciókat biztosítják.

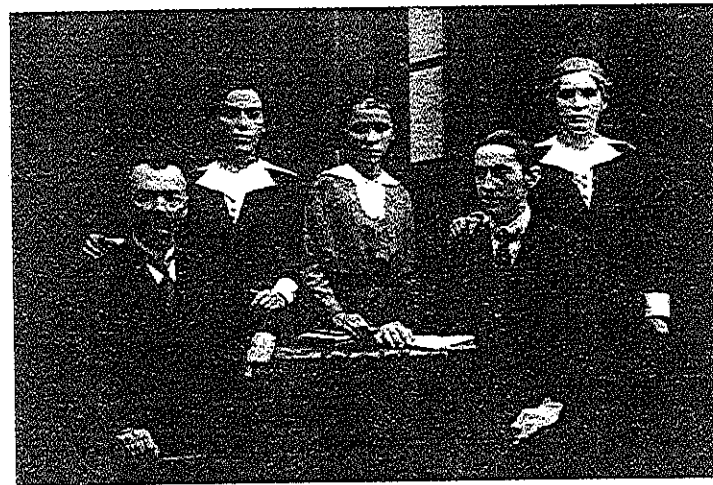
A lakberendezéshez sokszor hasonló változásokat és társadalmi tagoltságot mutat az öltözködés. A XVIII–XIX. század fordulójának Magyarországon már nagyon sokat veszített az öltözködés abból a tradicionális funkcióból, hogy sorozatnyi lényeges tudnivalót elárult a ruha viselőjéről (társadalmi hovatartozás, foglalkozás, kor, nem, illetőség, vallás, nemzetiség). Dessewffy József gróf némi méltatlankodással írta barátjának, Döbrentei Gábornak a *Bárfyfürdői levelekben* (1816), hogy a fürdőre látogató bártfai polgárnők ruháját gyakran drágább kelmékből szabták, mint a sárosi nemes hölgyekét. A született elegancia azonban megkülönbözteti a nemest az esetlen viselkedésű polgártól, teszi hozzá magabiztos osztályöntudattal. Mi pedig megjegyezzük, hogy éppen ekkortájt a nyugat-dunántúli vármegyék jobbágyokat részint nemesi, részint beryárokra jellemző cifra ruhadarabok hordásától eltűnt rendeleteket adnak ki. Nem ismert, vajon érvényt tudtak-e szerezni a szabályozásnak. Leginkább a parasztok élnek a ruházkodás biztosította sokoldalú jelrendszerrel, sőt a francia háborúk mezőgazdasági konjunktúrájával a korábnál több pénzhez jutva, többet költenek a helyi divatra, és a színes festett bútorral párhuzamosan elmélyül az egyes vidékek viselete közötti különbség.

Korszakunk kezdetén a II. Józseffel szembeni nemesi ellenállás fölfedezi a nemzeti viseletet. A nemességnek valóban volt sajátos magyar öltözete, amit nemzetközileg is számon tartottak. Előszereztetett származatták a honfoglaló magyaroktól, de az orientális jelleg aligha tőlük eredt, inkább Kelet-Európából és az oszmán-török érintkezésekből, mint a lengyel nemesi viselet rokon darabjai. Annak ellenére, hogy a XIX. század elején Magyarországon is befogadták az addig uralkodó franciánál egyszerűbb vonalú és mértéktartóbb, polgári angol

14. A reformkor úri divatja. Korabeli újságrajz.

15. Kisiparos család (Cegléd, 1916).

divatot, a nemesi eredetű ruha nem tűnt el, sőt a reformkorban ötletes pesti német szabók romantikus érzületet megragadó kezdeményezésére historizáló darabokkal bővült. Előbb kiszínesedett, egyre stilizáltabb lett, és többször változtatva, kimondottan ünnepi alkalmakra kezdték hordani, majd a szabadságharc bukása után a gyász jeleként teljesen sötétre váltott. A kiegyezés után kiment a divatból, de mint gálaruha (díszmagyar) évtizedekig tovább élt.

Napóleon bukása után a francia divat évtizedekre elvesztette irányító szerepét földrészünkön. Nálunk a férfiaknál az említett angol, a nőknél a szintén visszafogottabb stílusú bécsi biedermeier lett mérvadó. Az első, még német nyelvű divatlap 1828-ban jelent meg Pesten. A városi polgárság viselete a mintaadó, amit a vidéki nemesség és utódai a maguk módján igyekeznek követni. Az öltözék kevertségére jellemző, hogy a volt bakonyi kismemesi falvakban az 1860-as években készült fényképeken az asszonyok fején az avultnak ítélt főkötő helyett polgári kalapot látunk. A század második felében, amikor Párizs ismét visszazserzi divatdiktáló szerepét, ám a férfiak öltözködése végleg egyszerűbb marad, a formák lassan és keveset változnak, a különbségeket elsősorban az anyagok finomsága és a szabás fejezi ki. Az egyre inkább előtérbe kerülő női divatban az európai öltözködéstörténet számos historizált-stilizált eleme megjelenik. Színek és formák szinte zűrzavaros összevisszaságban és már korunk gyakorlatát előlegező gyorsasággal követték egymást. Talán egyetlen tartozék maradt viszonylag hosszán, évtizedekig állandó, a testet károsan deformáló volta miatt az orvosok által mindvégig támadott fűző. Amikor a század végén elhagyták, a női öltözködésben új korszak kezdődött.

A Nyugat-Európa-szerte terjedő életmódreformok általában a természetességet és az egészségességet írták zászlajukra, ami a ruházkodásban kiegyesült az egyszerűség, gyakorlatiasság és célszerűség jelszavaival. Átalakult a szabás és a fehérnemű, az öltözetnek lehetőleg könnyűnek és kényelmesnek kellett lennie, sok darabból állania. Az egyszerűsége törekvés a kezdődő női egyenjogúvási mozgalmaktól kapott ideológiai támogatást, de ezeknél erőteljesebbnek bizonyult, hogy a laza, egyre sportosabb és rövidülő női ruha lett a divat.

16. Polgár 1880–1890 körül.

17. Polgárasszony 1880–1890 körül.

Visszapillantva a parasztviselet történetére, az számos vonatkozásban másként alakult. A divathullámokkal sokkal hosszabb szakaszokban és lassabb ütemben érintkezett. Korszakunk elején szinte még az egész országban önellátáson alapult, nagyobb részben saját készítésű anyagokat használtak (vászon), leginkább a felső öltözetet, a lábbelit és a fejrevalót vásárolták (bőr, posztó). Az iparosodás a gyári készítményű ruhaanyagok fokozatos térhódításával formálta át a viseletet. Az egyik első általános divat volt a XIX. század első felében a finomabb kék posztó, mely a fehér és durvább ványolt posztót, részben pedig házivásznat váltotta föl a férfiak öltözetében. A női viseletben nagyon hamar megjelent és népszerűvé vált néhány biedermeier ruhadarab (vállkendő, pruszlik, sokszoknya, puffos ujjú ing), egyre bővebben alkalmaztak színes anyagokat és különféle díszítéseket. A viselet gazdagodásának hátterében ugyanaz a mezőgazdasági konjunktúra állt, amely a paraszti építkezés és lakásberendezés föllendülését eredményezte. A jól ismert és teljes joggal a parasztság jellemző kulturális teljesítményének tartott magyar népművészet a XIX. század terméke. A jelenség nem társtalán, a Baltikum és a Balkán közötti térségben ugyanabban az időben bontakozott ki más népeknél is. A jobbágyfelszabadítás után kapott még nagyobb lendületet a paraszti stílus, amit többen találóan a társadalmi emelkedés külső kifejezéseként értelmeznek, és igaz az a magyarázat, hogy a volt jobbágyok birtokos parasztként képzelték el a társadalomba illeszkedésüket, amihez önálló kulturális arculatot (többek közt öltözködést) kellett kialakítaniuk. Jellegetes példa a cifraszűr története. A ré-

18. Székely család (1910-es évek).

gies szabású, egyszerű ruhadarabot az 1810-es években kezdték díszíteni, majd közel egy évszázad alatt – a magyar nyelvterület legkeletibb vidékeinek kivételével – mindenütt reprezentatív ruhadarab lett belőle. A század második felében kialakult tájviseletek a paraszti öltözködés erőteljes differenciálódását hozták azzal is, hogy határozottan elvált az ünnepi (a leggazdagabbaknál többféle alkalomra más) és hétköznapi, a téli és nyári, az alsó- és felsőruha, a színek pedig az életkor árnyalt kifejezését tették lehetővé. A női öltözethez sokféle gyári anyagot, köztük drága kelméket (selyem, bársony) használtak föl, míg a férfiak öltözködése, akár a polgároké, inkább egyszerűsödött, színtelenedett. Korszakunk végén főleg az Alföldön és a Dunántúlon megkezdődött az etnográfusok által kivetkőzésnek nevezett folyamat, azaz a színes és drága népviselet elhagyása.

A munkások öltözködése az egész társadalmat tekintve, egyhangú, a legkevésbé változatos. Mindig a polgári ruhát követte, de olcsóbb anyagokból, rosszabbul szabott és varrt kivitelben. Némely rétegek és szakmai csoportok azonban mégis fenntartottak néhány elemet, ami külsőleg kifejezte különbözőségeiket. A budapesti Városligetben tartott első május elsejei ünnepen, a korabeli sajtóbeszámolóik tanúsága szerint a jórészt németül beszélő szakmunkások kék ingben, kötényben, a kisiparos csizmadiák zsinóros magyaros öltözetben, a szabók szalonkabátban, a gyári munkába ingázó rákospalotai parasztlányok színes, sokszoknyás parasztviseletben vonultak föl (1890).

Az öltözködéshez szorosan hozzátartozik a testi ideál. Korszakunk nagy részében az erős alkatot kedvelték akkor is, ha nőknél és férfiaknál egyaránt kívánatos volt a karcsúság. A széles váll, izmos alak, illetőleg a hölgyek kerek arca, telt, gömbölyű idomai elismerésben részesültek. Csak a XX. század első évtizedeiben elterjedő reformtáplálkozás nyomán kezdett divatba jönni a vékony, bár még nem fiús női alak. Jól tápláltak és nem soványnak látszani gazdagságot és egészséget üzent a külvilágnak. Mögötte, ha nem is tudatosan, talán még az előző századok ínséges éveinek emléke, a szegények nélkülözésétől és a mindenkit fenyegető tüdővészttől való félelem húzódozott meg. Az utóbbi ellen legbiztosabban jó testi kondícióval lehetett védekezni.

A táplálkozáskultúra, mindenekei előtt az étel- és ital-fogyasztás szerkezetét

19. Kalács sütés paraszti háztartásban.

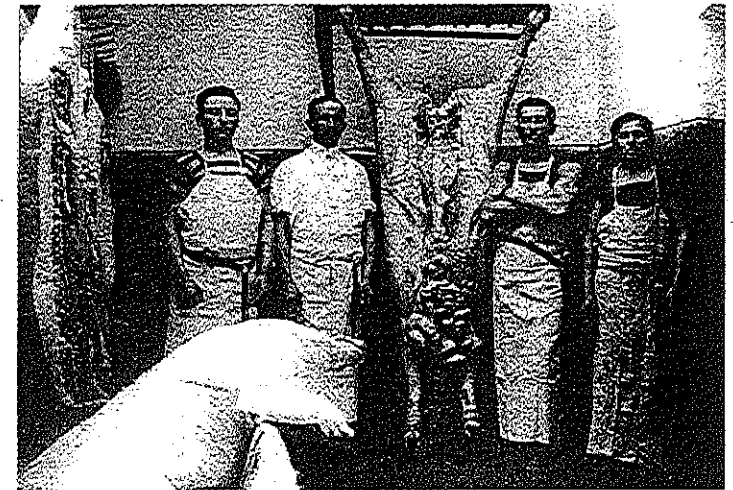
jelentősen változott, amiben nagy szerepet játszott a természeti környezet átalakulása, de fordítva az is igaz, hogy a természeti változásokat nem egy esetben az élelmiszer-szükséglet váltotta ki, illetőleg siettette. A marhahús fogyasztás visszaesése következménye volt a legelők fogvásának és a magyar szürke marhaállomány csökkenésének. A disznóhús fogyasztás növekedése ugyan csak összefügg ezzel, de – mint láttuk – az újabb, háziasabb fajták és a kukoricával való takarmányozás elterjedése is hozzájárult. Az 1880-as évek első felében az évi húsfogyasztás 36 százaléka marhából, 31 százaléka sertésből (ehhez 7,5 százaléknyi, főleg sertésbelsőség kapcsolódik), 16 százalék juhból, 9 százalék baromfiból és 0,5 százalék vadból-egyéből tevődött össze. Országos átlagban egy főre évi 33, a városokban 62, Budapesten 114 kg évi húsfogyasztás esett. A parasztok kisebb mértékben igényeltek tejet és tejtermékeket is, a megemelkedett kereslet szintén városi, jórészt fővárosi eredetű. Kielégítést szolgálták a tudatosan célra létesített tehenészetek, nagyüzemi tejgazdaságok és feldolgozóüzemek. Az előbbi statisztika főlvetelének időpontjában Magyarországon egy főre évi 31,92 kg, csak a városokban 47,93 kg tejfogyasztás esett. A táplálkozásban különben kevésbé fontos juhúsevés visszaesése párhuzamba állítható a XIX. századi gyapjúkonjunktúra megszűntével.

A kukorica és a burgonya szántóföldi térfoglalásának megszilárdulása nemcsak a már ismert termesztési, hanem jellegzetes táplálkozási övezetek kialakulását is maga után vonta. A Felföld északi, túlnyomóan szlovákok lakta megyéiben a burgonya kiemelkedő fontosságú tápláléknövény lett. A keleti országrészekben, elsősorban Erdélyben ugyanezt a szerepet töltötte be a nagyobb hozamú kukorica. A gabonafogyasztás fő területei az ország középső vidékein helyezkedtek el, gabonafélékből sült kenyeret azonban – ha eltérő mértékben is – mindenütt fogyasztottak. Erdélyben a románságot jellemezte

kenyér helyett a kukoricaételek kedvelése. A szlovákok és románok demográfiai súlyának megerősödése bizonyosan összefüggött e két kapásnövény elterjedésével, mert a hegy- és dombvidéken őshonos gyenge hozamú gabonafélék (például alakor, hajdina, vótér) nagyobb népesség eltartására elégtelenek lettek volna. A burgonyára a XIX. század elején egyébként országszerte leginkább kenyérpótló és inségeledelként tekintenek, a század végén viszont az ipari és agrárszegénység közismert eledele, olcsó nagyvárosi alaptáplálék, ugyanakkor jelen van az úri-polgári konyhában, számottevő az ipari földelgőzése (szeszfőzés) és takarmányozási szerepe is.

A piacra irányuló zöldségtermesztő körzetek kínálata nyomán a XIX. század második felében terjedtek el széles körben a paradicsommártás és a zöldséglelékek. Az újabb nyers zöldségek fogyasztásával – beleértve a manapság mindennapos paradicsomot és zöldséppaprikát is – lassabban barátkozott meg a lakosság. Elfogadásuk általában, de főleg a parasztságnál bőven belenyúlott a XX. századba.

Egészében véve korszakunkban a közvetlen előzményekhez képest nagymértékben differenciálódott a táplálkozás. A lakosság zömét kitevő parasztság étrendjében mindvégig nagy helyet foglaltak el az akkor már archaikusnak számító kása és pépes ételek, az ünnepi fogások viszonylag szerények maradtak, az úri-polgári étkezés ellenben még inkább eltolódott a kifinomultabb és választékosabb izlés irányába. Sokat átvett a francia háborúk utáni évtizedekben formálódó bécsi konyhától, például a rántott húsokat, édességeket, süteményeket, amelyek fokozatosan országos népszerűsége tettek szert. Különösen a kiegyezés után szinte követhetetlen az ételféleségeket terjesztő és divatokat keltő hatások számbavétele. Bennük a gyakorivá váló szakácskönyvkiadások, az újságok, a vendéglők és a városi háztartásokban cselédkedő falusi nők egyaránt részesek voltak. Ellenkező irányú utat tett meg a gulyás-pörkölt-paprikás, miután a XVIII. század végén a nemesi romantika – a pásztorétek közül kiválasztva – nemzeti étellé emelte. Ehhez azonban az is szükséges volt, hogy az ország jelentős területén a borsot és a hazai fűszereket fölváltsa a pirospaprika. A század végére csökkent a paraszti táplálkozás elkülönülése,

20. Mészárszék (Pápa, 1910).

de általában megmaradt a szociális okokban gyökerező egyszerűség és egyhangúság, nemcsak az agrárnépességnél, hanem a városi szegénység körében is. Szemléletes példa, hogy a középkori eredetű napi két étkezés több változatban a XX. század elején is tartotta magát a parasztlakók között, holott más rétegeknél már emlékével sem találkozunk.

Alkoholos italok tekintetében hazánk az európai bor-, sör- és pálinkafogyasztó régiók találkozási területén fekszik. A Kárpát-medencén végighúzó szőlővonal több más kultúrnövény (például szelídgesztenye) elterjedésének és velük kapcsolatos szokásoknak az északi határa. Az 1880-as évek elején évi átlagban fejenként 26,5 l bor, valamint 23 l pálinka fogyott. A szőlővidékeken lakók természetesen elsősorban borfogyasztók, ahol pedig kifagy a szőlő, pálinkaivók, a sör – bár főzése a középkorba visszanyúlik – korszakunkban mindvégig városi és úri (polgári) italnak számított. A filoxéravész megrendítette ugyan a borfogyasztást, de a rekonstrukció nyomán újra az élre tört.

A polgárosulás leginkább jellemző területei közé tartozik a széles értelemben vett társasélet. Változásai jól szemléltetik a kulturális szokások átalakulását, a nemesi és a polgári életfölfogás különbségeit vagy kapcsolódásait. A XIX. században a kiscsalád (két nemzedék, szülők és gyermekek együttélése) és a törzscsalád (nagyszülők, gyermekeik és ezek gyermekei, az unokák együttélése) az uralkodó családforma. Paraszti nagycsaláddal (három, esetleg négy nemzedék, három-hat kiscsalád együttese) szórványosan találkozunk (például Szlavónia, Mátra-vidék). A magyar társadalom minden rétegben és vagyoni helyzetben egyaránt apajogú. A család fenntartásának és képviselőjének felelőssége a családfő apára hárul. Családalapításnál nagyon elterjedt típus, hogy az ifjú pár külön háztartásban (neolokális település) vagy a férj szüleiével egy fedél alatt kezdi a házasságot (patrilokális település). A feleség szüleihez költözés jóval ritkább, és társadalmilag alacsonyabban honorált (matrilokális település).

A család, mint a társadalom alapegysége, melynek funkciója a következő nemzedékek létrehozása és felnevelése, minden társadalmi rétegben gazdasági egység, sőt a földbirtokkal rendelkezők, kisiparosok és kereskedők nagy hányadánál termelő szervezet is. A rendi társadalomban különösen a nemesi körében, utóbb tradicionálisan a parasztlakóknál nagy jelentősége van a rokonságnak (atyafiságnak), azon belül inkább a vér szerinti, mint a házassági rokonságnak. A nemesség családalapítása az említett szerepkörök mellett a család nevének fenntartását és a vagyon gyarapítását is célozta. Az elszegényedett nemes anyagi helyzetének megerősödését sokszor menyasszonyának értékes örökségtől várta. A nemesi családok részint az ősiség törvénye miatt távoli ágazatokat, ötöd- hatod fokú unokatestvéreiket is számon tartották, részint minél kiterjedtebb és népesebb volt a rokonság, annál nagyobb volt társadalmi tekintélye és hatalma. A rokonoknak erkölcsi kötelességük volt egymást támogatni tisztségek, hivatalok, egyéb előnyök elnyerésében, jogi ügyekben tanácsot adni, házasságok létrejöttében közreműködni. A kapcsolatteremtő műrokonossággal történő továbbélésének legelterjedtebb formája volt a keresztkomaság. Mind a katolikusoknál, mind a protestánsoknál jellemző volt, hogy nem a rokonságból, hanem a baráti és a szomszédsági körből hívtak gyermekeiknek keresztszülőket, nem is egy, hanem gyakran hárnyok házaspárt.

A privilegizált nemesség endogámiára törekedett, ezért mintegy fölfogható egyetlen hatalmas rokonságként, amit szemléletesen kifejezett, hogy az egymás számára ismeretlen nemesek, első találkozáskor azonnal bátyám-öcsém

TÁRSASLÉT: CSALÁD, ROKONSÁG, TÁRSASÁGI SZOKÁSOK

21. A híres pesti cukrász, Kugler Henrik családja körében. A férfiak és a nők egyaránt az önkényuralom idejére jellemző magyaros öltözetet viselik (1860-as évek eleje).

uramnak, néném-húgom asszonynak szólították egymást. Némelyik nemzetségnek voltak főrendű és köznemesi családjai (például Dessewffy), az arisztokrácia a XVIII. századtól egyre sűrűbben külföldiekkel házassodva, fokozatosan alakította ki nemzetközi kapcsolatait.

A rokoni érzés ápolását társadalmi intézmények sora támogatta. Kevés túlzással állíthatjuk, hogy ennek érdekében minden alkalmat megragadtak. A kritikus kortársak és az utókor egyaránt hibáztatta a nemességet pazarló életmódjáért, a takarékoság hiányáért. Valójában a nemesek többsége fukar volt, nem szerette kiadni a pénzt, amiből általában kevés volt neki. Kivételt képezett a vendéglátás és a társadalmi tekintély reprezentálása. A kettő gyakran egybeesett. A XIX. század első felében piac és infrastruktúra hiányában a nemesi birtokok többsége önellátó volt, termelési feleslegét gyakran föléltte, amire jó alkalmul kínálkozott a vendégeskedés. S így valóban pazarolt. A vendégszeretetet presztízsértékként kezelte, ami ezáltal része lett a romantikus nemzetkarakterológiának. A pazarlás viszont hozzájárult a nemesség katasztrofális eladósodáshoz, majd amikor utódait a polgári államban már nem védte előjogok, egzisztenciálisan válságba került és részben deklasszálódott.

A rokonság legáltalánosabb találkozási alkalmai az élet nagy fordulóihoz kötődtek, melyek az anyagi helyzettől függően, de mindig ünnepélyesen zajlottak le. A születést a XIX. század első felében még a protestánsoknál is szinte azonnal követte a keresztelés, de az ünnepi ebédnél csak a legszűkebb családi kör és a keresztszülők vettek részt. Annál szélesebb vendégkör volt a lakodalmaknak, ahová a résztvevőket hívogatták. Az illető családok vagyonának és tekintélyének nyilvános reprezentálására is szolgált, amire nem egy esetben aránytalanul nagy erőfeszítéseket tettek. A nemesi lakodalom példája mélyen

22. Keresztelőre induló római katolikus bukovinai eredetű székelyek (Déva, 1906).

és sokáig hatott a parasztokra. Végül a temetésen erkölcsi kötelesség volt megjelenni, az elhunytak végső tiszteletet adni. Ez számított a rokonok, barátok, ismerősök legszélesebb körű találkozási alkalmának. A temetést szerényebb, de ünnepélyes közös evés-ivás, a tor követte.

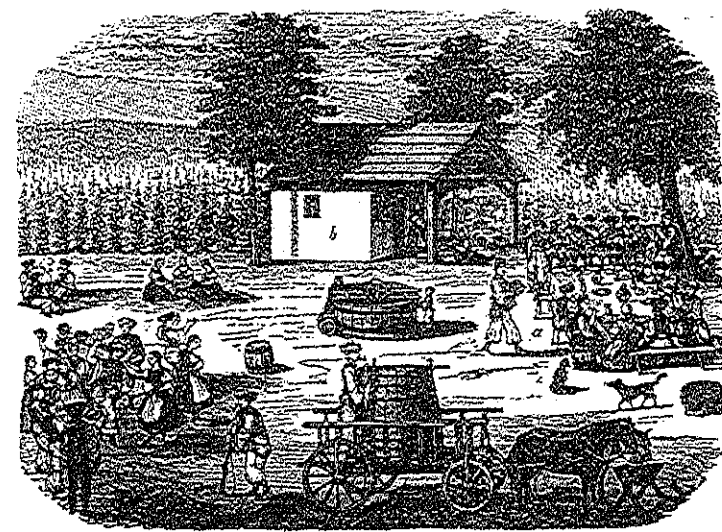
A felnőtté válás kezdetét jelentő konfirmáció a magyarországi protestánsoknál csak a XIX. század elején terjedt el, ezért nincs olyan családi ünnep jellege, mint a német nyelvterületen és az észak-európai országokban. Ugyanez mondható el a katolikusok első áldozásáról és bémálkozásáról. A polgárság családi ünnepei általában zártabb körben és szerényebb körülmények között zajlottak. A keresztelelen gyermek lelkének elkárhozásáról szóló hiedelem elhalványulásával a keresztelő időpontja – elsősorban a protestánsoknál – kitolódott. Az esküvői ebédet-vacsorát még korszakunk végén sem tartották vendéglőben. Leginkább a temetési szokások változtak, de nem elsősorban és nem társadalmi rétegek szerint, hanem falu-város megosztottságban. Míg falvakban megmaradt a temetés tradicionálisan közösségi jellege, addig a városokban megkezdődött elidegenedése, vállalkozók vették át intézését, egyidejűleg a kórházi férőhelyek növekedése magával hozta, hogy mind kevesebben haltak meg otthonukban, a ravatalozás pedig fokozatosan kikerült a temetői épületbe.

Hagyományosan kiemelkedő rokonlátogató idő volt a három nagy egyházi ünnep (karácsony, húsvét, pünkösd) második napja, melyeknek nincs szakrális vonatkozásuk. Rokoni összejövetel napjának számított a katolikus templombúcsú és a többnapos országos vásár is, az utóbbi rendezésére átlagosan háromszor-négyszer volt joga egy településnek. A látogatóba érkező rokonokat a házigazda megvendégelte, és gondoskodott szállásukról. Függetlenül a jeles rokonlátogató alkalmaktól, legnagyobb sértés volt az ismerős vagy rokon nemes házárt elkerülni, ha valaki éppen arra utazott. A nemesi házaknak illeté mindíg nyitva, vendégfogadásra készen állniuk, amivel a vidéki élet unalma és elszigeteltsége ellen is védekeztek.

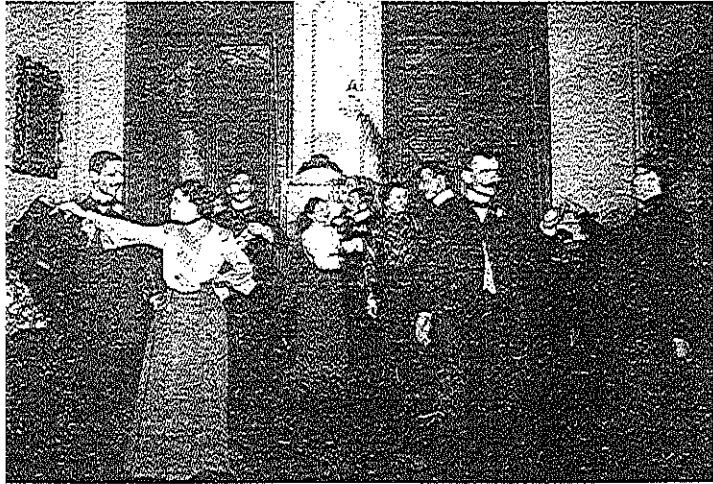
Ez a fontos szempont sokban hozzájárult a névnapok kultuszának elevenességéhez. Névnapi nem hívtak vendéget, ellenben rokonnak, barátoknak, ismerősnek illet elmennie köszönteni. Európa nyugati és északi, protestáns tradíciójú régióival ellentétben, Magyarországon a protestánsok is a dél-európai katolikus régiókban általános, eredetileg a szentek ünnepéhez kapcsolódó névnapokhoz ragaszkodtak, sőt éppen a protestáns nemesség a legerősebben. Bizonyára ünneplési igényüket elégítették ki, amire a katolikusoknak kevésbé volt szükségük az egyházilag előírt Mária-ünnepek és szentek emléknapjai miatt. A születésnap megemlékezés Magyarországon csak a XX. század elejétől terjedt szélesebb körben felekezeti kötöttség nélkül jellegzetes polgári szokásként. Vele szemben a névnap máig tartó divatja valószínűleg a nemesi tradícióból ered. A nemességnél és a parasztságnál fölöttébb népszerű vendéglátó nap volt még szőlővidékeken a szüret és általában a saját háztartás hús-zsír tartálékait biztosító disznótör.

A polgári mentalitás a mindennapi életben ritkán konfrontált élesen a nemesivel. Hajlott elfogadására, vagy kompromisszumra jutott vele, mint például a vendéglátás kedvelésében, ám annak pazarló vonásait nem sajátította el. A polgár – különösen a hétköznapokon – jóval kevésbé igényelte a szertartársosságot, mint a nemes. A vendéglátás visszafogottságához hozzájárult magánéletének és lakásának zártabb jellege. A polgári családban vizitidőt vezettek be, ebédre, vacsorára, társasági alkalmakra meghívták a vendégeket.

A családot és a rokonságot a vázolt szempontok alapján kiemelt értéként becsülő nemesi mentalitás nemegyszer hajlamos volt a hozzáértéstől és a rátermettségtől eltekinteni, ha úgy vélte, hogy kellően minősíti a pártfogoltat a rokoni-ismerősi körbe tartozás. A protekció sok konfliktust okozott a polgári államban, amikor a volt nemesség leszármazottai családi hagyományoktól ösztönözve hivatalviselésre törekedtek. Súlyos tévedés lenne azonban általánosítva azt gondolni, hogy a nemesek nem voltak professzionális szakemberek, hiszen a dualizmusban a polgári köz- és szakigazgatást jórészt annak a privilégiumait veszített nemességnek a leszármazottai szervezték meg, amely

23. Szüret (Eger, 1854).

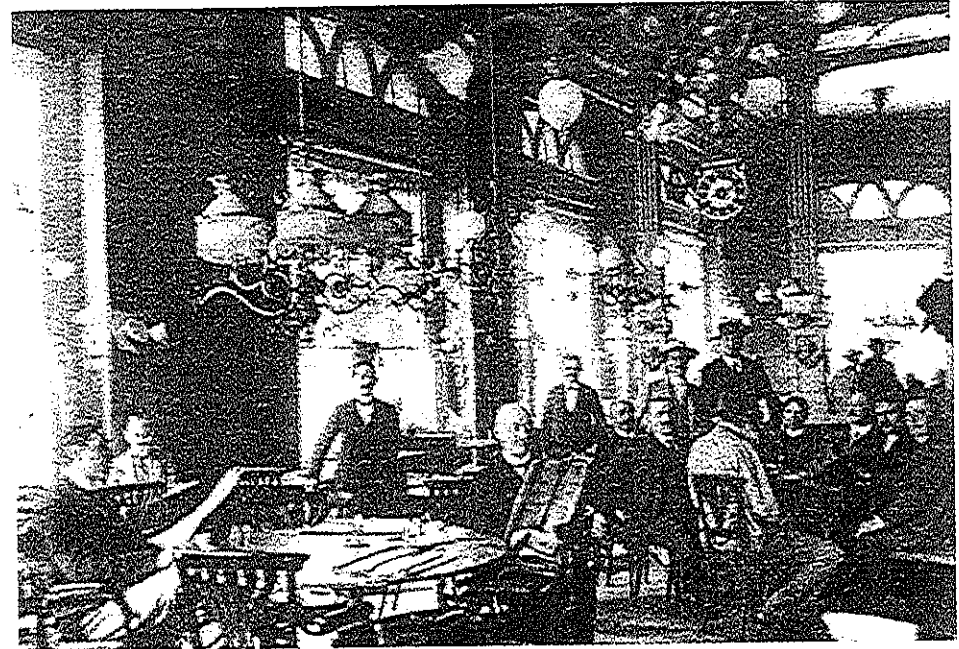
24. Házibál (1904).

emberöltökön át hivatalokat töltött be, és fölhalmozódtak szakismeretei. A polgár igyekezett hozzáértő szakembereket alkalmazni, de akadt, aki elfogadta a protekciót. A polgár is szerette a családot és a rokonságot, de érzelmeinek körét egyfelől szűkítette, hogy a saját munkával szerzett és a mobilizálható vagyont többre becsülte, mint a pusztán örökölt és a holt javakat, valamint a születéssel járó előnyöket, másfelől számára a rokonság nem jelentett tekintélyt. Ezért nem tartotta számon sok generációra visszamenően elődeit, következőképp távolabbi unokatestvéreit sem.

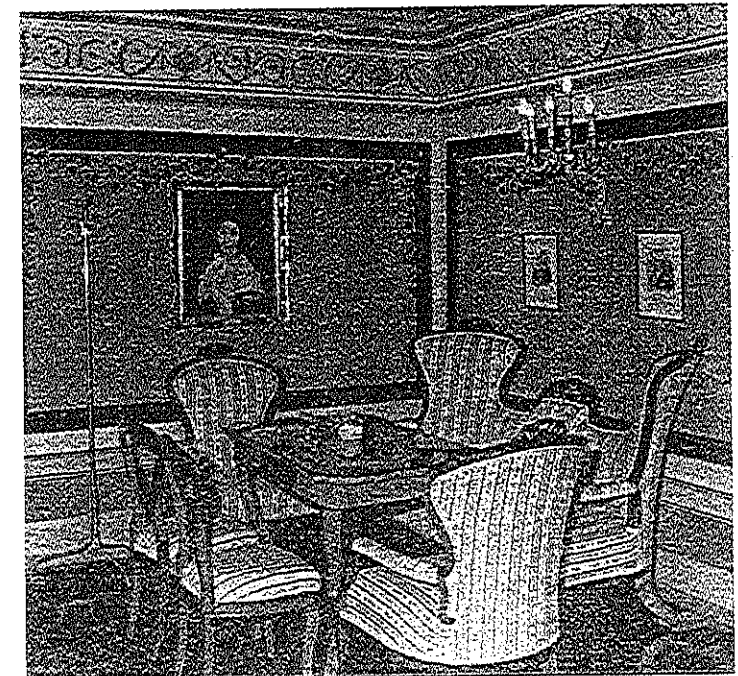
A polgár családi életének befelé fordulását a társas élet lakáson kívüli lehetőségei ellensúlyozták. A kávéivás úri-nemesi szokásként főleg saját háztartásban divatozott a XVIII. század végéig, majd a városi polgárság számbeli növekedéséhez kapcsolódóan egyre több kávéház nyílt meg, ahová elsősorban férfitársaság járt kávé és szeszes italokat fogyasztani. Podmaniczky Frigyes báró 1847-ben Vácott az utolsó rendi követválasztásra úgy verbuválta a szavazókat, hogy egy Duna-parti kocsmát kávéházzá alakíttatott, ahol a kisnemesek az ő költségére kávézhattak. A század második felében ívelt magásra a kávéház magyarországi karrierje. A polgár szocializációjának egyik fontos intézményévé lett, ezért beszéltek „kávéházi kultúra”-ról mint életérzésének tipikus kifejeződéséről. A városiasodás szimbolikus tényezőjének számított, ha egy település főterén kávéház nyílt. A XX. század első éveiben – becslések szerint – Budapesten 500–700 kávéház működött nagyszámú asztaltársasággal és törzsvendéggel, művészek, újságírók, kereskedők, különféle szabadfoglalkozásúak mindennapos találkozóhelyeként. Akár kiegészítőjének is fölfoghatjuk a bécsi biedermeier jellegzetes szülőltér, a cukrászdát. Miután a XIX. század első felében megnőtt a cukorfogyasztás, és divatba jöttek az édességek, elsősorban hölgyek és gyermekes családok látogatták. Szűkös lakásviszonyaik miatt a munkások szabad idejük nagy részét külvárosi kocszmákban, esetleg olvasóköriként működő munkásorthonokban töltötték.

A fölvilágosodás és a romantika megújította a kertkultúrát. A kastélyépítés föllendülésével terjedt az új stílus, az angolkert (romantikus tájkert), mely a természet után vágyakozó ember érzését fejezte ki azzal, hogy – nemritkán

A TÁRSAS ÉLET SZÍNTEREI

25. A Central kávéház a XX. század elején a budapesti értelmiség fontos találkozóhelye.

26. Az 1840-ben alapított gyulai biedermeier cukrászda (1980-as évekbeli állapot).

27. Az Országos Kaszinó Budapesten 1900-ban, nem sokkal az épület elkészülte után.

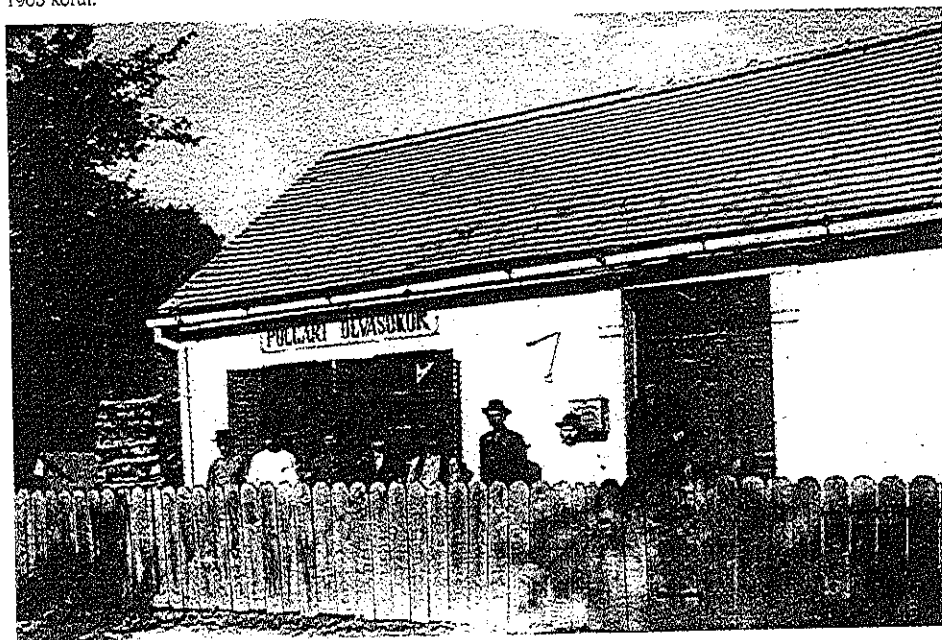
túlözva – utánozta az eredeti természetet. Általánossá válása miatt Magyarországon máig ezt azonosítják a kastélykert fogalmával. Gondoljunk például a maradványaikban most is fennálló tatai, seregélyesi, alcúti díszkertekre. Néhány helyen eleve arborétumokat terveztek (Vácrátót, Malonya). A köznemesnek módjában állt, hogy udvarháza többnyire stílustalan kisebb kertjében hódoljon a sétálás divatjának, de a polgárnak nem. Ezért kezdeményezték országszerte a városok közterületein sétateret, népkertek létesítését, ahol találkozni, térzenét hallgatni, kertvendéglőben ebédelni-vacsorázni, szórakozni is lehetett. Széchenyi István javaslatára valósult meg az első pesti sétatér (1846). Kolozsvárott előbb főúri kerteket nyitottak meg a nagyközönség előtt, majd a Szamos föltöltött árterén ültették el a Sétatér fasorait (1866–1886). A kiegyezés után polgármesterek, képviselők, közttestületek, indítványára országszerte – még a fában szegény Alföldön is – megszorodtak a városi parkok (például Nagykőrös: Cifrakert, Kecskemét: Sétatér és Műkert, Komárom: Angolkert és Dalárdakert stb.). Pest belső részein – például Bécshez hasonlóan – viszonylag kevés nagy park alakult ki, ezt a hiányt azonban a Városliget, a Népliget és a Margitsziget, valamint a budai oldal közeli zöldterületei ellensúlyozták.

Korszakunk elején a városokban határozottan hanyatló, inkább a falvakban szerveződő céhek érdekvédelmi hivatásukon túl társas élet színteréül is szolgáltak, de ez a kérdéskör elsősorban az ipartörténet illetékességébe tartozik. A hozzájuk hasonló, késő középkori gyökerű, korporatív jellegű polgári egyesületek (például temetkezési, lövész) mellett mai fogalmaink szerinti modern formák a fölvilágosodás hatására jelentek meg. A XVIII. század végén több városban jöttek létre – nemegyszer szabadkőműves ösztönzésű – olvasókörök. A budait például Berzeviczy Gergely alapította (1792). A nyelvi öntudato-

sodás jegyében tucatnyi, főleg német törzslakosságú városban szerveződtek magyar diáktársaságok, legelőször Sopronban (1790). A polgári társas életre jellemző, hogy a tartósan fennálló első klubokat és kaszinókat nemesek hívták életre. Az ösmintát, a Nemzeti Kaszinót angol előképek nyomán Széchenyi István arisztokraták részvételével az ország szellemi emelkedésén munkálók műhelyének szánta (1827). Vidéken sokféle és hamar követték, a profilban keveredett a művelődés és a szórakozás. Például az erős köznemesi fészeknek számító Veszprém megyében Mezőszentgyörgyön és Pápán Olvasó Társaság (1828, 1830), Pápán és Veszprémben kaszinó (1832, 1833), Szilasbalháson, Veszprémben, Küngösön Olvasó s Mulató Egylet alakult. Előbb-utóbb minden megyeszékhelyen létrejöttek az úri kaszinók, a birtokos nemesség és a velük barátkozó arisztokrácia találkozóhelyei, és több-kevesebb rendszerességgel a kívül maradt polgárok „nem úri” kaszinói is. Lassan gyarapodott a száma a karitatív és mértékletességi egyesületeknek. Bár magas rangú pártfogó feltétlenül védelmet jelentett, így az 1817-ben életre hívott pesti és budai nőegyletek védnöke Hermina főhercegasszony, József nádor felesége volt, 1848 előtt szabályozás híján az alapítások komolyabb akadályokba nem ütköztek. Ebben az időszakban keletkeztek olyan nagynevű egyesületek, mint az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) (1830), a Kisfaludy Társaság (1836), a Királyi Magyar Természettudományos Társulat (1841), a Magyar Iparegylet (1841) és a Honi Iparvédegyelet (1844), melynek Kossuth Lajos volt az igazgatója.

A polgári társadalom egyesületi életét elégséges kutatás és megfelelő források hiányában nem tudjuk kellően áttekinteni. Elmosódó körvonalai és a célokban mutatkozó átfedések miatt az egyesület inkább gyűjtő, mint azonosító fogalmát sem lehet pontosan meghatározni. Részletes jogi szabályo-

28. Gazdák polgári olvasókörének nevezett találkozóhelye Pápán 1905 körül.

zást nagyfokú liberalizmussal az 1868. XLIV. törvénycikk vezetett be (például az alapítókra bízta az egyesület nyelvét és az állami felügyeletet minimumra csökkentette). A kedvező feltételek az egyesületalapítást fölvirágoztatták, reprezentálva a polgárok kezdeményezőképességét és a polgári életforma stabilizálódását. A dualizmus korának egyetlen összeírása 3995 egyesületet talált Magyarországon (1878). (Egy évvel később a Monarchia másik felében 11 017-et regisztráltak.)

Részletesebb bemutatásra nincs helyünk, ezért néhány kiemelt jellemzővel kívánjuk érzékeltetni az egyesületek jelentőségét. A sokféleségben működési cél szerint megkülönböztethetők gazdasági, politikai, szakmai, művelődési, társasági, közhasznú, segélyező (jótékony), szabadidős egyesületek. Közöttük a gazdasági egyesületek csoportjába tartozó ipartársulatok száma a legnagyobb, 1878-ig 1247 jött létre az 1872. évi ipartörvénnyel fölőszlatott mintegy 3500 céh helyett. (Ez az összeírt egyesületek 32,1 százalékát teszi ki.) Nagyon jelentős volt még a jótékony célú (475) és a sokféle kulturális egyesület száma (csak olvasóegylet 433 volt). 1878-ban az egyesületek nevének mindössze 7 százaléka utalt vallási kötődésre, legnagyobb arányban az izraelitákra (54 százaléka). Megjegyzendő azonban, hogy a római katolikus vallásos társulatok nagy többsége a plébániákhoz tartozván, nem közigazgatási úton jött létre, ezért a statisztika nem tartalmazza. Etnikai kötődésre mindössze 4,4 százalék mutat (55 százaléka magyar). Az egyesületek zöme 10-50 ezer fő által lakott településekre koncentrálódott, amit a tagság majd mindig elengedhetetlen személyes kapcsolata támaszt alá. Falusi népszerűségről vall, hogy a nagy kiterjedésű Somogy megyében 1867 és 1918 között 709 alapításról tudunk, ebből az egyetlen város, Kaposvár 102-vel részesedett. Az 1878-as fölmérésben viszonylag labilis helyzetről árulkodik, hogy az egyesületek átlagos működési ideje tíz év körül mozog. Részvizsgálatokból kiderül, hogy egy polgár egyidejűleg gyakran több egyesületnek is tagja, ami figyelmeztet az anyagi életképesség sűrűn fölmerülő kérdéseire. Az igen különböző adatok átlaga egyesületenként 169 főt adott ki 1878-ban.

Az egyesületek szerepe a polgári társadalomban változatos képet mutat. Némelyik alkalmanként vagy tartósan országos jelentőségre tett szert. Erős politikai töltete volt az 1861-ben szervezkedő és gyorsan betiltott honvédegyesületeknek, a kiegyezés után jórészt ezek nyomán szerveződtek a radikális népkörök (a Dél-Tiszántúlon a tanyavilágra is kiterjedten), egy ideig mintegy a 48-as Párt sejtjeiként működve. 1868-ban alakították a lassalleánus szellemű Magyarországi Általános Munkásegyletet, melynek vidéki fiókjai és a munkás betegsegélyezők a század vége felé kezdtek szaporodni a szervezett munkásmozgalom kibontakozásával egyidejűleg. Jórészt karitatív, majd növekvő mértékben közéleti tevékenységet folytattak a szabadkőműves páholyok. A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy 40 páholy összefogásával 1886-ban jött létre, 1917-ben már 107 páholy tartozott hozzá. Igen nagy volt a száma a társadalmi rétegek szerint elkülönülő helyi kaszinóknak, társasköröknek és dalárdáknak. Mivel a Nemzeti Kaszinó nagyon hamar egészen zártkörű arisztokrata klubba vált, 1883-ban szinte egyszerre alakították meg az Országos Kaszinót, melyet a középbirtokos és hivatalnok elit látogatott, és ezért „gentry club”-ként emlegették, valamint a nagypolgárság számára az ugyancsak vezető szerepet betöltő Lipótvárosi Casinót.

Sokoldalú kulturális profiljával kiemelkedett a sorból az Erdélyi Múzeum Egyesület (1859), mely szinte kis akadémiaaként működtette szakosztályait, és fejlesztette értékes gyűjteményeit. A kiegyezés korában számos tudományágzat saját társaság alapításával hangsúlyozta önállóságát, mint például a Magyar Történel-

mi Társulat (1867). Nemcsak helyi, hanem gyakran országos fontosságúak voltak a megyeszékhelyeken alakuló, rendszerint múzeumot szervező és évkönyvet kiadó történelemszerveletek. Az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE – 1885) közéleti, közhasznú, műveltségterjesztő működést fejtett ki.

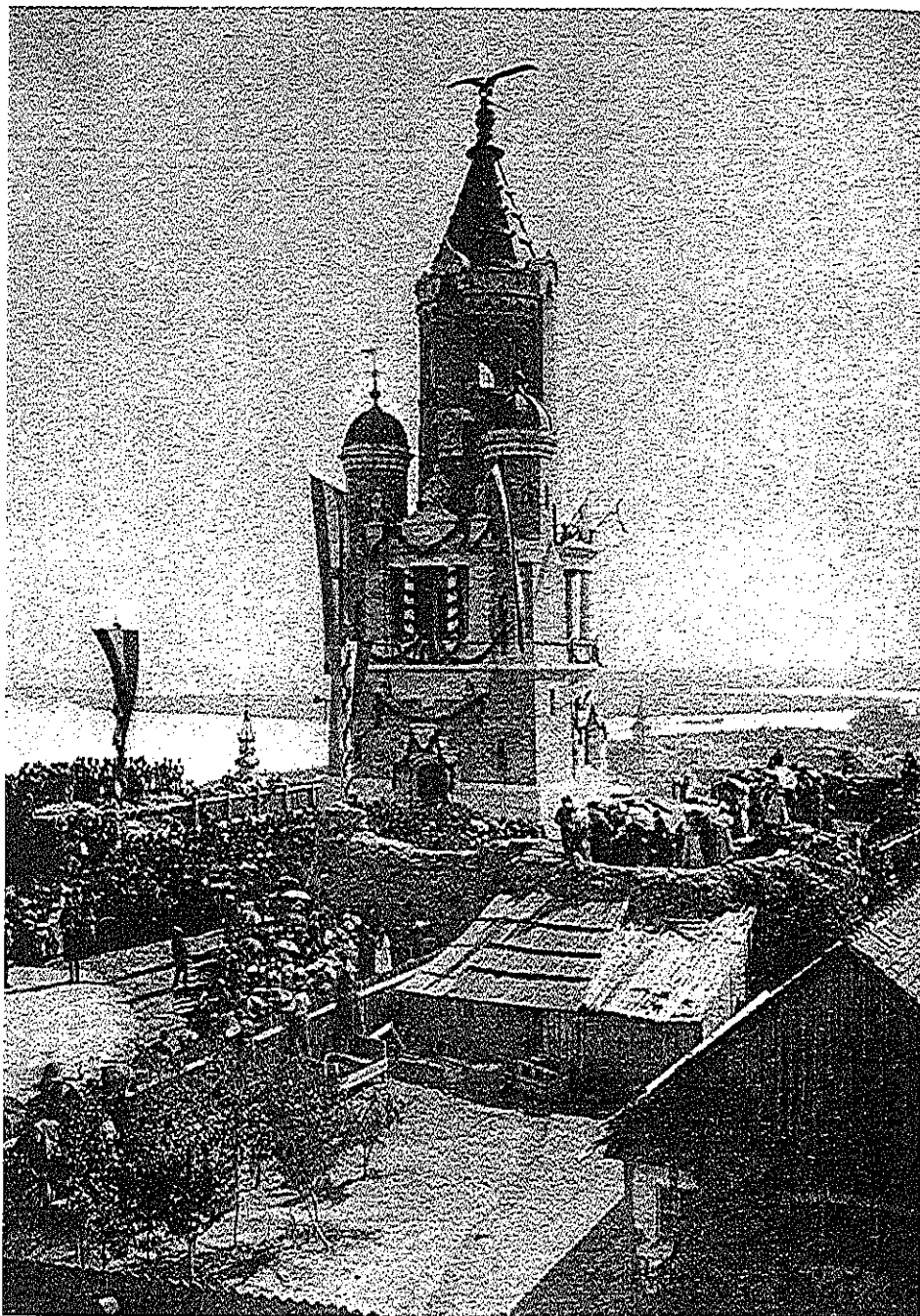
ÜNNEPEK ÉS SZABADIDŐ

A három nagy egyházi ünnep tisztelete mélyen gyökerezett minden keresztény felekezet híveinél. Ilyenkor azoknak jó része is látogatta a templomot, akik máskor elhanyagolták. Mint említettük, a katolikusok és az ortodoxok különböző fokon és formában tartották meg a Mária-ünnepeket és a jelesebb szentek emléknapját, a protestánsok viszont csak Jézus életének fontosabb eseményeiről emlékeztek meg ünnepeléssel. A hétköznapi-ünnep váltakozását legáltalánosabban a hat munkanapra következő vasárnapok biztosították. Ünnepi munkaszünetet elsősorban a parasztok és a kisiparosok tartottak, akik maguk szabták meg, mikor dolgoznak. Ugyanez vonatkozik a szombator ünnepelő zsidókra is. Egyébként a szabadversenyes kapitalizmusban annyira szabályozatlan volt a munkaidő, hogy 1891-ben törvényt (XIII. tc.) kellett hozni az ipari munka vasárnapi szüneteltetéséről.

Az állami és nemzeti ünnepekre a polgári társadalomban támadt igény, mint a nemzeti azonosság tudat szimbólumaira, az előjogok alapján azonosuló rendi társadalom nem ismerte azokat. Március 15-ét országszerte nyilvánosan először 1860-ban ünnepelték meg hatósági ellenzéssel szemben. Hivatalos ünnepé azonban nem vált, elsősorban a 48-as érzelmi olvasókörköbken és protestáns templomi istentiszteleteken emlékeztek meg róla évről évre éppúgy, mint gyásznapként október 6-áról. 1848–1849 kultuszát legnyomatékosabban mindvégig a közjogi ellenzék ápolta, egyre inkább felhasználva a modern tömegkommunikációs eszközöket is. Elsősorban ezzel magyarázható, hogy minden politikai és társadalmi ellenzéki mozgalom hivatkozott rá. Katolikus kezdeményezésre 1860-ban – felekezetre való tekintet nélkül – Szent István napját is önkényuralom-ellenes nemzeti tüntetésként ünnepelték meg, ami egyúttal laicizálódásának kezdetét is jelentette. Ausztriában Ferenc József (1848–1916) születésnapját (augusztus 18.) népnépnépvél formájában uralkodása idején rendszeresen, nálunk sokkal ritkábban köszöntötték. Az uralkodó kultu-

29. A ceglédi Kossuth-szobor avatása 1902-ben.

30. A zimonyi ezredéves emlékmű avatása 1896-ban.

szát a hagyományos királytiszteltetlethez támaszkodva, hivatalosan és hatáson ápolták. Ellenpontján helyezkedett el Kossuth Lajos (1802–1894) hallatlan népszerűsége, az ő alakja a forradalom és szabadságharc minden vívmányát magához vonta és emigrációjában élő legendává vált. Közszerepet övezte meg a tragikus sorsú Erzsébet királynét, aki ténylegesen kedvelte a magyarokat.

A polgári magyar nemzet kialakulására nagyon erős hatást gyakoroltak a reformkor érdekegyesítő politikai és társadalmi törekvései. A nemzeti érzés elmélyítésében a forradalom és szabadságharc eseményeinek köztudottan nagy szerepük volt, de legalább ennyire súlyosan hatott a megtorlás és a hosszú ideig tartó önkényuralom, majd az emlékek ápolása, az utókor értelmezése. Ennek következménye, hogy 1848–1849 talán mindmáig a legegységesebb eleme a magyar történelmi emlékezetnek. Kultuszához korszakunkban egyedül a millenniumi országos ünnepek mérhetők, melyek áldozatokat követelő, de dicső ezeréves történelmi küzdelemnek ábrázolták Magyarországot múltját, fényes jövőt vázolván föl.

Visszatérve az ünnepekhez, lévén azok a rendi társadalomban egyházi kötődésűek, tengelyükben a vallási kultusz állt. Más a helyzet a polgári társadalomban, ahol részint a laicizálódás csökkentette a vallás erejét, részint megjelenik a szabadidő mai fogalma. A nemesnek is volt szabadideje, de nem tudatosodott, hiszen minden dolgát, a hivatali ügyintézt, a társas élet alkalmait és az ünnepeken való részvételt, a rokoni és baráti kapcsolatok karbantartását, a vadászatot, gazdaságának irányítását kötelesség- és feladatteljesítésként végezte. Ethosza szerint nem tett igazán különbséget elfoglaltság és kikapcsolódás-pihenés között. A hivatalviselésért kapott pénzt és előnyöket ezért nem fizetésnek, hanem tiszteletdíjnak és költségtérítésnek fogta föl. A polgár viszont elválasztotta a munka- és a szabadidőt, hogy erőt gyűjtsön a fokozott többletmunkához, azaz ciklikusan pihenésre, családi programokra, társas életre, turisztikára, sportra és talán a legjellemzőbbre, nyaralásra fordítsa.

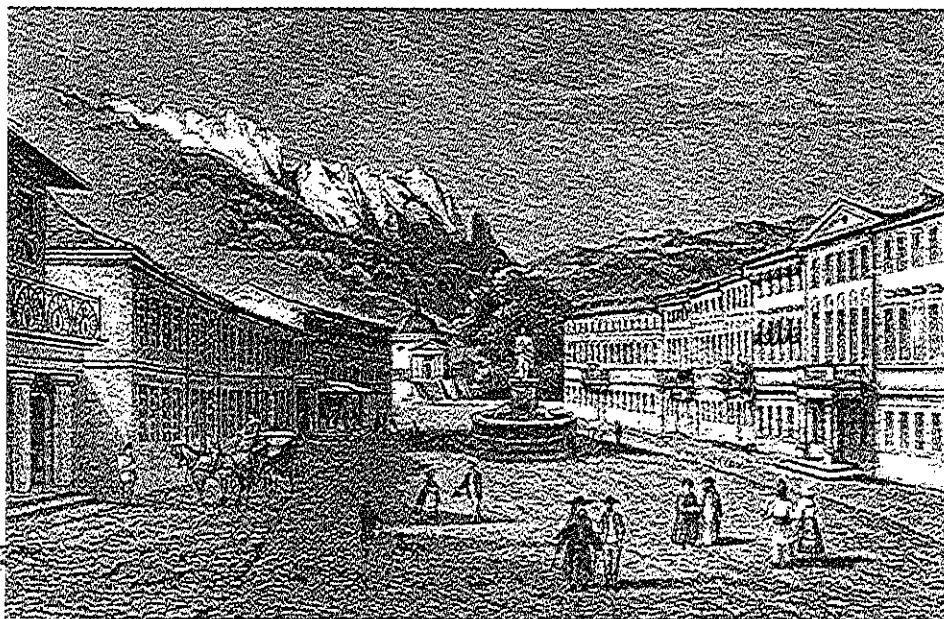
Az osztrák birodalomban II. József uralkodása idején a felvilágosodás természetkultuszának hatására kezdett kialakulni a polgári fürdőélet. Nálunk József nádor teremtett divatot és hozzájárult a családiás biedermeier életérzés terjedéséhez is. Mindvégig érvényesült az ausztriai és csehországi nyaralóhelyek mintájának követése. Divatba jött a balatoni és a tengeri fürdőzés, valamint a magaslati üdülés. A korszak végén tucatnyi nemzetközi hírfürdő (Pöstyén, Trencsénteplic, Herkulesfürdő, Tátrafüred stb.) mellett mintegy 180 minősített nyaralóhelyünk volt. Az osztrák tartományokban ezek száma meghaladta az 500-at.

A természethez való vonzódásnak köszönhetően a XIX. század első felében a polgárok életéhez rendszeresen hozzátartoztak a majálisok és juniálisok, a települések zöld környezetébe tett tavaszi és őszi, mulatozással, játékkal tarkított kirándulások. A szervezett turizmus a század utolsó harmadában jelent meg három földrajzi térségben: Szepesség, Erdély és Budapest. A Magyarországi Kárpát Egyesület 1873-ban alakult meg Órátrafüreden mint a világ kilencedik turistaszervezete (sőt, ha az alpinista klubokat nem számítjuk, a harmadik). Budapesti osztályából fejlődött ki a Magyar Turista Egyesület (1888). Ugyanekkor már működött a szász Siebenbürgischer Karpathenverein, majd 1890-ben létrejött Kolozsvárott az Erdélyi Kárpát Egyesület. Az I. világháború előtti években a belföldi természetjáró turizmus tömegessé vált. A nagy szervezetek mellett számos kisebb helyi és regionális turistaegylet létezett, és kialakult a munkásturistaság is.

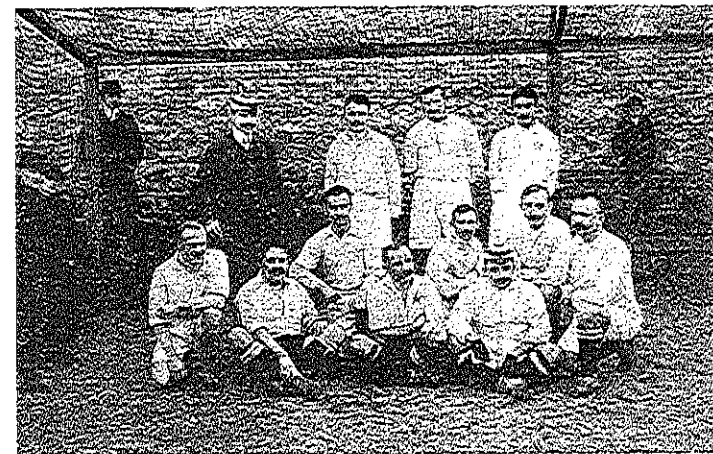
Az új szabadidős tevékenységek között tűnt föl a sport. A korábbi testedzés-szel szemben (például lovaglás, vívás, lövészet), melyek a nemesi katonai ha-

gyományoknak megfelelően elsősorban ügyességet fejlesztettek és az erőnlétet biztosították, újdonságot jelentett az egészség karbantartása, a verseny és a nyilvánosság, azaz a bemutató jelleg. Sőt a sportolás társasági alkalomnak is számított: évközben a teniszpályákhoz, télen a jégpályákhoz elsétálni és csupán nézelődni divattá lett. A Pesti Korcsolyázó Egylet 1869-ben alakult, de versenyeket csak a 90-es évektől rendezett. A sportokat éppúgy, mint a fürdőéletet és a szervezett természetjárást elsőként nagyon gyakran arisztokraták népszerűsítették, résztvevőinek nagy többsége azonban a polgárságból került ki. Wesselényi Miklós nevezetes balatoni úszása Füredtől Tihanyig és Szechenyi Istváné a pest-budai Duna-szakaszon azonban még sokak szemében különködésnek tetszett. A Pesti Torna Egylet megalakulása (1863) előtt szervezeten csak gyermekek tornáztak. A Nemzeti Tornacsarnokot 1870-ben nyitották meg Pesten. A nagy fordulat akkor következett be, amikor 1875-ben gróf Esterházy Miksa Angliából hazatérve, megszervezte az ország és egyben a kontinens első angol típusú sportegyesületét, a Magyar Athletikai Clubot (MAC), és még abban az évben az első nyilvános versenyre is sor került, majd bevezették a bajnoki címet. A MAC sok évtizeden át, a II. világháborúig vezető klubként működött, számos addig nálunk nem űzött sportág megismertetése kapcsolódik nevéhez. A múlt század utóján az atlétikai számok, küzdősportok, angolszász eredetű labdajátékok (tenisz, asztalitenisz, labdarúgás), súlyemelés, úszás, kerékpározás honosodtak meg Magyarországon. Sorra alakultak a máig nevezetes klubok: 1888-ban a Magyar Testgyakorlók Köre (MTK), 1898-ban a Budapesti Egyetemi Athletikai Club (BEAC), melynek első elnöke báró Eötvös Loránd volt, 1899-ben a Ferencvárosi Torna Club (FTC). A sporttevékenységet a legtisztább amatőrizmus jellemezte. A tömegesedés csatározhatatlan jele 1911-ben a Vasas- és Fém munkások Szakszervezetének Sport Clubja (Vasas) megalakulása.

31. Mehádia- (Herkules) fürdő az 1850-es évek elején.

32. A MAC labdarúgó-csapata 1900 körül.

Hamarosan nemzetközi szinten is jelentkeztek az eredmények. Az 1896. évi első modern kori olimpiáról Athénból a nyolctagú magyar csapat atlétikából két bronz- és egy ezüstérmét, Hajós Alfréd jóvoltából pedig két úszószám-ban aranyat hozott haza. Ettől kezdve minden olimpián szereztek első helyezést magyarok. 1908-ban Londonban a kard egyéni és csaparterveny megnyerésével kezdődtek a sok éven tartó vívósikerek.

EGÉSZSÉGÜGY

AZ IVÓVÍZ

Az emberi lét nélkülözhetetlen feltétele, a jó ivóvíz történetében az újkori urbanizáció jelentős fordulatot hozott. A népességgyarapodás és -koncentráció átélte azt a határt, amelyen belül a szükségletet a környezet különböző alakítása nélkül vagy kisebb építkezéssel természetes forrásokból fedezni lehetett. Emellett a megnövekedett települések lakossága a korábbinál fokozottabban, olyan mértékben szennyezte környezetét, hogy az folyamatosan veszélyeztetni kezdte az egészséget. Az ipari forradalom is tetemesen hozzájárult a helyzet súlyosbodásához, mert az üzemek teljesítményének növekedésével megsokszorozódott az élő természet által „feldolgozhatatlan”, az emberre gyakran ártalmas hulladékok és melléktermékek mennyisége is. A feszített ütemben fejlődő nagyvárosokban egyre nagyobb gondot okozott a lakosság vízellátásának megoldása. Az erőfeszítések eredményeként a világ elsőszőr New Yorkban épült ki olyan vezeték- és tározóhálózat, amely mai mérték szerint is bőven el tudott látni egy modern nagyvárost tiszta ivóvízzel (1842).

A XIX. század első felében Magyarországon a vízhez jutás középkorinak mondható formák között történt: a településeken vagy a közvetlen közelükben fakadó bő forrásokból, felszíni vizekből (főleg folyókból), ciszternákban összegyűjtött esővízből és viszonylag nem mély ásott kutakból. A nagyobb részben rövid távú vezetékek szintkülönbségek alapján, a kis teljesítményű szivattyúkkal ellátottak iga- vagy emberi erővel működtek. A szűrést egyszerű eszközökkel, vázsonnal vagy csepegtetőkövel oldották meg. Jellemző a budai várnegyed vízellátásába a XV. században bekapcsolt – a mai Szabadság-hegy oldalán fakadó – források története. A hódoltság alatt tönkrement vezetékert a

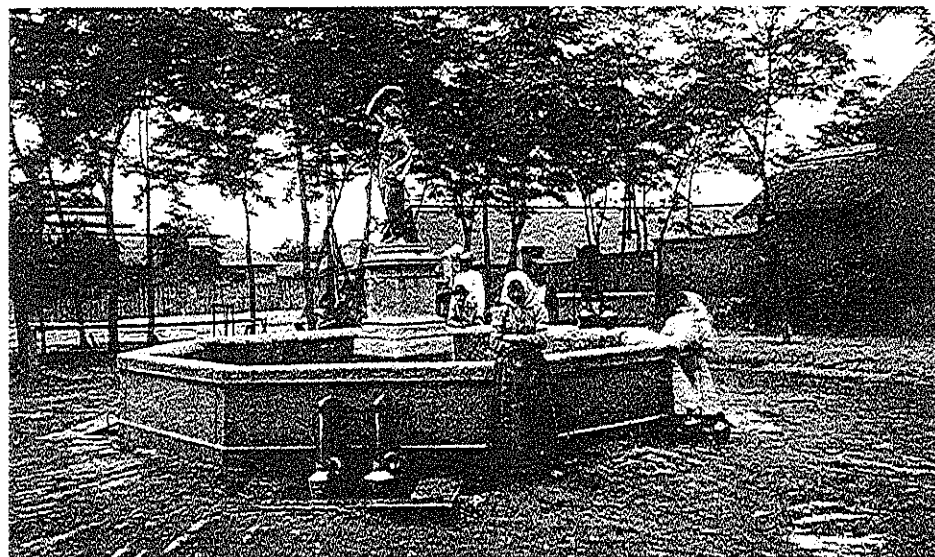
XVIII. század elején kijavították, és még évtizedekig használták. (Az ókori Aquincum vízműveinek nagyságrendjét és jelentőségét azonban ez az építmény meg sem közelítette.) Szerencsések voltak azok a vidéki városok, amelyek igényét egy-egy jelentős forrás kielégítette, például Pécs ivóvizét évszázadokon át ugyanaz a bővizű Tettye biztosította.

A mocsaras és időszakosan vízjárta síkvidékeken az áradások és a szárazságok a növekvő fertőzésveszély miatt okoztak gondot. Vizminőségromlás esetén a lakosság gyakorta borfogyasztással pótolta szükségletét. Az Alföldön számon tartották és fokozottan óvták azokat a mélyebb, ásott kutakat, domb- és hegyvidéken a forrásokat, amelyek a legjobb ízű vizet szolgáltatták, és a legsúlyosabb aszályok idején sem apadtak el. A Gömör megyei Ispánmezőn az 1836-os aszály idején a lakosok közös megegyezéssel megtöltötték a mosást a falu legjobb kútjánál. Az esetről azért tudunk, mert a tilalmat megszegők a védelmezőkkel összeverekedtek, és per lett az esetből. Az ásványvizek tájneve – *savanyúvíz* (Dunántúl), *csevice* (Felföld), *borvíz* (Erdély) – nagy múltú differenciált ismeretekről tanúskodik, amit gyakran kiemelték az, hogy a források gyógyhatását jóval a tudományos elemzést megelőzően fölfedezték.

A XIX. században mindvégig komoly tekintélynek örvendett az egyszerű, tiszta víz gyógyító ereje. Vinzenz Priessnitz sziléziai kisparaszt sok évszázados tapasztalatokból kifejlesztett gräfenbergi kúrája különösen népszerű volt Magyarországon. Priessnitz 1831-ben kapta meg az engedélyt a hideg vizes fürdő teljes körű működtetéséhez. Hamarosan olyan híre lett, hogy az 1830-as években a pesti egyetem orvoskarán hat doktori értekezést védtek meg ebből a tárgykörből. Gräfenberg nagyszámú magyar vendége közt találjuk báró Weselényi Miklós mellett Barabás Miklóst, Tompa Mihályt, Reguly Antalt. Vörösmarty nem jutott el a helyszínre, de két költeményt is szentelt a minden beteg-ség ellenszerének hitt *vízgyógyomódnak*. A század második felében minden nevesebb fürdőhelynek és kórháznak volt „hidegvíz-gyógyintézete”, melyek az időközben továbbfejlesztett terápiákat (Sebastian Kneipp, Wilhelm Winternitz kúrái) alkalmazták.

A források tisztán tartásáról tradicionálisan a földesúr vagy az illetékes helyi hatóság gondoskodott. A nyilvános kutak, csorgók környéke városban és falun egyaránt a társas élet egyik alkalmául, a lakosok, főleg a nők információcserejének színteréül szolgált. A szokás azonban éghajlati okok, még inkább urbanizációs hiányok miatt sosem fejlődött a Mediterráneumban tapasztalható fokra. Pesten nyilvános kutat, más európai nagyvárosokhoz hasonlóan, nagyon későn, először 1835-ben díszítettek szoborral (Nereidák kútja). A főváros első köztéri szökőkútja 1883-ban készült el (Danubius-kút), ám negyedszázad múlva 1908-ban a tíz területben már 208 működött.

A jó vízhez jutás ma már archaikusnak minősülő formái Magyarországon a fent vázolt okokból a XIX. század derekán kezdtek megváltozni. A változások legszembetűnőbben a főváros vízellátásában mutatkoztak meg. Budán a XIV–XV. századtól rendszeresen pótolták a forrásvizet a Dunából. A legutóbbi századfordulóig mindkét parton általános volt a folyóból merített víz fogyasztása. A hajózás és az ipar fejlődése azonban éppúgy sürgette korszerű vízmű megépítését, mint a pesti ásott kutak fokozódó szennyezettsége. A két város egységes vízvezeték-hálózatának kiépülésére az egyesítés (1873) és az utolsó nagy kolerajárvány (1872–1873) jelentős hatást gyakorolt. Az utóbbi igen komolyan ösztönözte összefüggő vízvezeték létesítését Bécsben is, ahol a forrásvizet szolgáltató Hochquellenwasserrt az 1870-es években kapcsolták be a hálózatba.

33. Artézi kút Mezőtúron (1900 körül).

A magyar fővárosban több nemzetközi versenypályázat ellenére a költségvetési hiányok miatt lassan valósultak meg a tervek. Az ipartelepítéssel is növekvő szükséglet fedezésére a Duna kínálkozott, és a természetes szűrés bizonyult legbiztonságosabbnak. Ezt a módszert Európában a franciaországi Toulouse-ban használták először 1824-ben. Egy évtizeddel később Bécsben szintén Duna-víz tisztítására alkalmazták, nálunk az 1860-as évek végén vették be. Az ideiglenes megoldások Budapest terjeszkedésével egyre távolabbra kerültek a városközponttól, míg végül 1893 elején megkezdődtek az építkezések az egyik maig legfontosabb telephelyen, a káposztásmegyéri határban, ám csak nagy késéssel, 1911-ben jött létre az egységes fővárosi vízvezeték-hálózat. Ez a vállalkozás volt Budapest legköltségesebb kommunális beruházása a város egyesülés utáni évtizedekben. Eredményként századunk első éveiben az egy lakosra egy napon jutó vízmennyiség tekintetében a főváros 225 l-rel Róma (650 l) és Párizs (367 l) után az európai rangsorban harmadik helyre került, megelőzve például Berlint (78 l) és Bécset (36 l).

A két világháború között továbbfejlesztették a rendszert elosztókkal, víztornyokkal, tározókkal, és jóval hosszabb lett a csővezeték. A főváros vezetése általában néhány évtizedes időtartamra szánta a vízellátási építményeket, ám többé sosem volt pénzügyi lehetősége arra, hogy a teljes rendszert kicseréltesse. Időközben a világvárosi méretek ezt a gondolatot illuzórikussá is tették. A II. világháború után hosszú ideig csak vészhelyzetben újították föl egy-egy szakaszt. A XX. század utolsó harmadában a sorozatos katasztrófális csőtörések a korszerűsítés elmulasztása miatt következtek be.

Vidéken nagyon eltérően alakult a vízellátás helyzete. Sokat segített a modern artézikutifúrás elterjedése, amit 1842-ben Franciaországban kezdtek alkalmazni. Magyarországon Zsigmondy Vilmos megújított technológiával a pesti Városligetben közel ezer méter mélyről hozott föl gyógyvizet, ami a korabeli szakmai körökben világszerte elismerést aratott (1869). A következő évtizedekben Zsigmondy Vilmos és unokaöccse, Béla nevéhez további számos sike-

res artézifúrás fűződik. Ezek között több neves fürdőhelyet találunk (Budapest-Margitsziget, Lipik, Harkány), és különösen nagy jelentőségűek voltak a forrásvizet nélkülöző alföldi városok főttereinek nyilvános kútjai (Hódmezővásárhely, Szentes, Gyula, Szeged, Újvidék). Temesvárott a Béga természetes szűrt vizét is fűrt kutak egészítették ki. Hagyományosan Győrben szintén házilag tisztított Duna-vízet fogyasztottak. Az első vezeték: részvétnytársaság építtette 1884-ben. Századunk elején számos más vidéki városban, sőt elvélve falvakban is (barcasági szász települések) elkezdődött a vízvezeték-hálózat kiépítése, azonban ezek nagyságrendje a budapestitől elmaradt, az I. világháború végéig együttesen sem volt számottevő.

A közegészségügy fogalmát az adófizető testi épségére gondoló fölvilágosult abszolutizmus teremtette meg. Ennek fontos állomásai voltak: a megyei orvosi állás kötelezővé tétele (1752), a nagyszombati egyetem orvoskarának, egyben a hazai orvosképzésnek a megszervezése és Pestre telepítése (1769–1784), az egészségügyi törvény előfutarának tekinthető királyi rendelet (Generale normativum sanitaris, 1770), majd az országos főorvosi állás létesítése (1786). Az indoklásokban ismétlődik az orvoshiány enyhítésének, az orvos-, sebész- és bábatevékenység javításának, valamint felügyeletének szándéka.

A társadalomban azonban nagyon sokára tudatosult, hogy az egészség megóvásához megelőző magatartásra és kellő időben orvosi beavatkozásra van szükség. Igaz, hogy a XVIII. század végén nemcsak orvos volt kevés, hanem mind a kíséreti, mind a tapasztalati orvostudomány gyöngye hatásfokkal dolgozott. A helyi közösségekben a gyógyítást javasok és kuruzslók végezték, a gyógy módokban a hagyományosan bevált természetgyógyász és az irracionális eljárások szövevényesen keveredtek. Egész Európában, így Magyarországon is elterjedt a miazmatikus fölfogás, hogy a betegségeket levegőben terjedő láthatatlan részecskék terjesztik. Az emberek – évszázadok óta változatlanul – a betegséget Isten büntetésének, a vele bekövetkező halált pedig kikerülhetetlen végzetnek hitték. Az orvosi irodalom közhelyként emlegette a XIX. század folyamán és a XX. századba átnyúlóan, hogy a parasztok a magukénál többre becsülik jószágaik egészségét, és orvoshoz csak akkor fordulnak, ha már halálukon vannak.

Az egészségügyi kultúra alacsony foka szorosan összefüggött az elégtelen higiénés viszonyokkal. A XIX. század elején a társadalom nagy része még nem tudta, hogy egészségéhez hozzátartozik környezetének tisztasága is. A jelentősebb városokban sem volt csatornázás. A Bécsben a XVII. század elején kiadott Infektionsordnung, melynek a magyar városokra is kiterjedt az érvénye, előírta ugyan a házak és az utcák rendszeres tisztán tartását, a vízvezetők öblítését, de a szemetet és a szennyét még korszakunkban is gyakran az utcára vagy annak nyílt árkába, valamint emésztőkbe és szemétdombokra ürítették. Az utóbbiak éppúgy, mint az illemhelyek, sokszor közel álltak az ivóvizet szolgáltatató ásott kutakhoz. Nem képeztek kivételt a nemesi kúriák sem: „Homloka az utcára, oldala s háta az udvarnak, s e mögött kert, gazdasági épület. Por, kocsizörgés, gulya, nyáj, sörtés, kutyá stb. egy oldalról; liba, kacsa, megint kutya és a gazdaság minden fertelme más oldalról... legkisebb közbevetés nélkül! S hát a belső elosztás és szag? Egy szoba mint a másik, mindnyája mint olvasó egy ambitusra fűzve, s azért egyikben mint másikban épen azon szag: pipa, konyha, s az ambitus végén igen gondosan felállított árny- vagy inkább zsarnok-szék, minthogy senkit sem kímél...” (Széchenyi, 1866).

Idézett művét Széchenyi az általános életviszonyok javítása érdekében vetette papírra, címe (*Pesti por és sár*) éppen arra utal, hogy megírása idején

KÖZTISZTASÁG, KÖZEGÉSZSÉGÜGY, JÁRVÁNYOK

(1834–1837) a leendő fővárosban milyen körülmények uralkodnak. Más városokban sem volt jobb a helyzet. A közterületek tisztán tartása csak a XIX. század utóján vált rendszeressé. Még az 1872–1873. évi kolera idején is külön kellett rendelkezni a fővárosi utcák locsolásáról és sepréséről. 1895-ben szervezték meg a Köztisztasági Hivatalt. A járványellenes utasításokból derül ki, hogy a szemetet szokott módon a folyópartra hordták, és rábízták az előbb-utóbb bekövetkező áradás „gondjára”. A vasúthálózat kiépülése előtt szállítási nehézségek miatt kövezett utak az alföldi településeken csak rövid központi szakaszokon készültek, ezért a por és a sár állandó volt.

Budapesten több mint fél évszázadig tartott a korszerű csatornahálózat megvalósítása. Bár a XVIII. század végén már nyolc nagyobb földalatti járat létezett, csak a XIX. század közepén kezdték befedni az egyre tűrhetetlenebbé váló nyílt árkokat, és fölszámolni az egészségtelen, visszataszító, talajfertőző emésztőgödöröket. 1847-ben készült a pesti oldal első általános terve, de csak 1893-ban vették használatba Soroksáron a várostól délre a Dunába vezető főcsatornák első átemelő szivattyúját. Ugyanakkor csupán a mai Belváros csatornázottsága mondható korszerűnek, a vidéki városoké jelentős eltérésekkel alakult. Győr belvárosában a középkor végétől használtak föld alatti csatornát, amit azonban csak 1891–1904 között váltott föl egységes korszerű hálózat. Pozsonyban a XX. század elején mindössze 42 km-nyit csatorna létezett, 1907-től azonban városi szabályrendelet írta elő az Óvárosban az illemhelyek vízbőlítése átépítését. Ugyanebben az időben két gyorsan fejlődő ipari városban, Aradon és Temesvárott a legkorszerűbb szűrő- és átemelő rendszerrel egybeépítve létesítettek hálózatot. A temesváriak modern szemléletére jellemző, hogy 1908-ban a település akkori nagyságának kétszeresére („Nagy-Temesvár”) tervezték meg a csatornázás bővítését (1910-ben 72 555 lakosa volt).

A nagyvárossá fejlődő Budapesten új közegészségügyi problémaként jelentkezett a lakáshiányból és magas lakbérékből adódó zsúfoltság, amivel a lakáskultúra bemutatásánál már találkoztunk. A zsúfoltság, a vele gyakran együtt járó nedvesség, levegőtlenység és napfénytelenység elősegítette a betegségek terjedését. A munkásnegyedekben a XIX. század végéig többnyire udvari vagy utcai kút szolgáltatta a vizet.

A vázolt köztisztasági körülmények között a többször említett kolerajárvány „ideális feltételeket” talált. Különösen addig, amíg nem tudták, legfeljebb sejtették, hogy a betegség terjedése összefügg a vízszennyezéssel, a szűkös lakáskörülményekkel és az elégtelen táplálkozással. Eleinte az európai orvostársadalom egy része még azt vitatta, hogy a kolera fertőző betegség-e egyáltalán. A védekezésben akkor következett be fordulat, amikor Robert Koch felfedezte a kórokozóját (1883). Addig azonban a kolera óriási emberáldozatokat követelt. A legelső járványnak – míg Indiából Moszkváig eljutott – másfél évtized alatt (1816–1830) hatmillió halottja volt.

Magyarország mintegy hat évtized alatt (1831–1893) öt nagyobb (1831–1832, 1848–1849, 1854–1855, 1865–1866, 1872–1874) és több kisebb járványt (ezek közül az utolsó volt a legsúlyosabb: 1892–1893) ért meg. A két-nemzedéknyi időben a lakosság tulajdonképpen együtt élt a koleraival, habár a kiújuló járványok minden esetben pandémia részeként zajlottak le. Az áldozatok száma becslések nyomán összesítve, együttesen egymillió körül lehetett. (Összehasonlításként említjük, hogy az I. világháborúban Magyarország katonái embervesztésége 661 ezer halott volt.) Visszatérően eszkatologikus hangulat uralkodott a társadalomban, a gazdasági és demográfiai hatás komolyságára jellemző, hogy a legsúlyosabb járvány (1872–1874) után hat esztendő múlva nyerte vissza ismét az ország korábbi lélekszámát.

Az első és utolsó járvány fogadtatása közötti különbségek jól szemléltetik az egészségügyben és a közgondolkodásban időközben beállott változásokat. Az 1831–1832. évi eseményt a történetírás találóan „utolsó középkori típusú” járványnak minősíti. Az emberek teljes mértékben kiszolgáltatottak érezték magukat. A szeszélyes területi eloszlásban dühöngő betegség ellen pestisre emlékeztető vesztézzákkal próbáltak védekezni, egyidejűleg különböző – később hatástalannak bizonyuló – szereket ajánlottak megelőzésére és – ami új elemnek számít – fertőtlenítést is alkalmaztak. A kutak bizmutporral való kezelésében azonban Zemplén és Sáros vármegye tudatlan parasztjai az urak mérgező szándékát lárták, majd bosszúból gyilkolni és rabolni kezdtek. A „koleralázadás”-t az imént említett jelző ismétlésével bizvást nevezhetjük az „utolsó középkori típusú” parasztfelkelésnek. Ugyanakkor Pesten a katonai kordon miatt diákszavargásra került sor, melyhez a külvárosi utcák népe is csatlakozott.

Az 1892–1893. évi járványt korszerű eszközökkel próbálták megelőzni, majd korlátok között tartani: a lakosságot falragaszokon és az újságokban folyamatosan tájékoztatták a hatóságok, ivóvízzel, élelmiszer-árusítással, közterület-takarítással kapcsolatos szükségintézkedéseket hoztak, ideiglenes kórházakban különítették el a betegeket. Mindez eredménnyel járt, mert annak tarthatjuk, hogy „csak” 12 300 megbetegedés történt, és mintegy 5000 emberélet esett áldozatul. A közhangulatra jellemző a járványt kihasználó üzleti szellem: a napi tudósításokat közlő újságokban számos orvosi és laikus patikaszer-hirdetés jelent meg, az élclapok pedig viccelődtek a betegségtől való félelemmel. Amikor a főváros bezáratta az iskolákat, a diákok „éljen a kolera!” kiáltásokkal spontán utcai fölvonulásba kezdtek. A kiépült és jól működő polgári közigazgatásnak köszönhetően pontos és részletes statisztikák maradtak fenn a járvány budapesti lefolyásáról, melyek szemléletesen mutatják a kapcsolódó egészségügyi és szociális anomáliákat. A megbetegedettek aránytalanul nagy számban laktak Pest külső kerületeiben, és csak 30 százalékuk fogyasztott rendszeresen szűrt vizet, a többiek szűretlent, 90 százalék a fizikai munkát végzők közül került ki.

A XVIII. század végén a kisszámú magyarországi ispotály nem más, mint elfekvőkórház, amely egyszersmind szegényház is. A kezdetlegesen berendezett, piszkos, átlagosan 15-20 ágyas intézmények fertőző góccok voltak. A kórházfejlesztés nagyon lassan bontakozott ki. Bár a XIX. század első felében mintegy 60 újat létesítettek vagy jelentősen bővítettek, 1850 körül számuk még mindig csak 92 volt (összesen 3000 ágyval), ám mindössze három rendelkezett száznál több férőhellyel (a pesti Rókus, a pozsonyi és a szegedi városi kórház). A szegényházakat 1856-ban rendeletileg választották le róluk.

A pesti egyetem orvoskarán 1790 után a képzés differenciálása érdekében sorra létesültek új tanszékek (állatorvosi, szülészeti, szemészeti, élettani, sebészeti stb.), és egyre több speciális kollégiummal (például gyermekgyógyászat, nőgyógyászat, kórbonctan stb.) bővíthették tudásukat a hallgatók, akiknek száma 1830 körül már kilencszáz körül mozgott. A Magyarországon működő orvosoknak azonban jelentős hányada szerezte diplomáját a bécsi egyetemen vagy ott részesült részképzésben.

A korszak kiemelkedő orvosegységese, Bene Ferenc (1775–1858) 1799-től tanított a pesti egyetemen. Több korszerű orvostudományi kezdeményezés sorában nevéhez fűződik a himlőoltás 1798-ban Angliában nyilvánosságra hozott új módjának gyors magyarországi bevezetése (1801). Megalapította a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlését (1841), a következő évtizedek hazai orvos-

ORVOSELLÁTOTTÁG,
KÓRHÁZAK,
NÉPBETEGSÉGEK

34. Semmelweis Ignác

35. Balassa János

36. Korányi Frigyes

társadalmi önszerveződésének és szakmai továbbképzésének fontos intézményét. A jóval fiatalabb kortárs, Semmelweis Ignác (1818–1868) – szintén a pesti egyetem tanára – a gyermekági láz kórokozójának felfedezésével világhírré tett szert, és az utókortól méltán érdemelte ki „az anyák megmentője” címet, azonban meg nem értés miatt kevésszer örülhetett szakmai sikernek.

A század második felében a pesti egyetem orvosprofesszorai igen értékes és sokoldalú tevékenységet végeztek. Munkásságuk nemzetközi ismertségnek örvendett, jelezvén a magyar orvostudomány európai színvonalra emelkedését. Közülük nem egy szakágának hazai úttörőjévé vált. Balassa János (1814–1868) földrésznünkön elsők között alkalmazott általános érzéstelenítést a sebészeti beavatkozásoknál; Korányi Frigyes (1828–1913) a belgyógyászatban, Bókay János (1822–1884) a gyermekgyógyászatban, Fodor József (1843–1901) közegészségügyi kutatásaival, Markusovszky Lajos (1815–1893) szervezőképességével tűnt ki. Jendrassik Jenő (1824–1891) létrehozta a maga korában Európa egyik legkorszerűbb élettani intézetét (1875). 1872-től az ország második egyetemén, Kolozsvárott is megindult az orvostudomány. Högyes Endre (1847–1906), aki ott kezdte professzori működését, 1890-ben, Budapesten Pasteur Intézetet és kórházat alapított. Ma is a védőoltás általa kidolgozott módszerét alkalmazzák világszerte.

Az orvosi karnak oroszánrésze volt abban, hogy két évvel a legpusztítóbb kolerajárvány után a magyar parlament elfogadta az ország történetének első egészségügyi törvényét (1876). (A világon a legelső az 1831-es kolera után az angolok alkották meg: Public Health Act.) A magyar törvény első fele egészségügyi intézkedéseket tartalmaz, a második pedig a közegészségügyi szolgálatot szabályozza. Mivel a törvény az egészségügy irányítását állami feladatnak tekintette, bírálói elsősorban végrehajtását látták problematikusnak a közigazgatás fogyatékosai miatt. Az elmarasztalásokkal szemben nagyobb hangsúlyt kapott a hazai és külföldi elismerés, hangoztatva „kerettörvény” voltát, azt, hogy előretékn, és egységbe foglalja az egészségügy különböző ágait. További módosításokkal és rendeleti kiegészítésekkel valóban egyik pillére lett a modern magyar egészségügynek.

1880-tól 1913-ig háromszorosára, mintegy háromezzerre nőtt az orvostanhallgatók száma. Rendszeressé tették az orvos-továbbképzést. A kiegyezés utáni évben 18, 1913-ban 30 orvos jutott százezer lakosra. Kétszeresére nőtt a gyógyszerárak száma. 1913-ban Magyarország kórházainak 88 százaléka a kiegyezés után létesült vagy épült újjá, köztük a két egyetem klini-

kái és a modern nagyváros igényeit kiszolgálva, Budapest máig jelentős egészségügyi intézményei: lipótmezei elmeorvosi intézet (1868), Szent István Kórház (1885), Szent László Kórház (1894), Szent János Kórház (1898). 1880-hoz képest a kórházi ágyak, a kórházakban kezelt betegek és az ápolási napok száma négy, négy és félszeresére emelkedett. 1883-ban megalakult a Magyar Vöröskereszt, és többek között elkezdte a világi ápolónőképzést. Ugyanebben az esztendőben jött létre – jelezve a megnövekedett balesetveszélyt – a Budapesti Önkéntes Mentőtársulat Egyesület. Mindkét szervezet a polgári öntevékenység megerősödését jelzi.

A kórházügy jelentős javulása mellett a megszervezett egészségügyi statisztikára és bakteriológiára támaszkodó járványügyi intézkedések hoztak számottevő eredményt. 1887-ben törvény rendelte el az addigi rendszertelenség helyett a csecsemők kötelező himlőoltását és a gyermekek újraoltását. Míg 1887-ben 15 470-en 1910-ben csupán 115-en haltak meg himlőben. Ugyanígy sikerült a XX. század elejére megfékezni az addigi nagyszámú áldozatot szedő diftériát, vörhenyt és tífuszt is.

Három területen nem tudott jelentősebb sikert fölműtatni a nagyon kedvezőtlen helyzetből indult egészségügy. Az első a nemi betegségek terjedése volt, amit a nagyvárosi léttel együtt járó, a Budapesten föllendülő prostitúció és a polgári társadalom sokféle népességmozgása (munkavállalás, katonaság, kereskedelem) magyaráz. Csak 1917-ben alakították meg – a háború alatt különösen megnövekedett fertőzések miatt – a központi irányítású Nemzetvédő Szövetséget. A világháború alatt a romló közállapotok folytán általában is megrendültek a járványos betegségek elleni küzdelem kedvező eredményei. Az 1918 őszi dühöngő „spanyolnáthá”-nak nevezett influenza különösen sok áldozatot szedett az egészségileg legyengült társadalomban.

37. Budapesti kórház kórterme (1900 körül).

A nagyméretű gyermekhalandóság szorosan összefüggött a falvak és a külvárosok egészségügyi kultúrájának változatlanul alacsony fokával, valamint a társadalom alsó rétegeinek rossz szociális körülményeivel. 1910-ben a halálesetek 30 százalékát még mindig az egy év alattiak, 45 százalékát az öt év alattiak adták, ami drámaian megterhelte a társadalmat és lerontotta a demográfiai mutatókat. Európában csak Oroszország és Spanyolország halálózási arányszáma előzte meg Magyarországot. A csecsemőhalandóság területén ugyan mutatkozott figyelemre méltó pozitív változás: ezer élveszülésre 1891-ben 258, 1910-ben 195 haláleset jutott. (Ezen nem változtat, hogy az 1890–1894-es évek budapesti 209-es átlaga Béccsel állt azonos szinten). A háború idején megszorodott számú elhagyott gyermek gondozására jött létre az Országos Stefánia Szövetség, mely hamarosan más gyermekvédelmi feladatokat is magára vállalt.

Végül kemény harc folyt az ugyancsak terjedő tuberkulózis ellen. A tbc-nek is ugyanazok az urbanizációs fogyatékoságok kedveztek, mint a kolerának, de nemcsak a szegényebbek közül szedte áldozatait, hanem a jobb módú polgárságból is, nemcsak Budapesten, hanem a kisvárosokban és a falvakban is, ezért méltán érdemelte ki a kortársaktól a „morbus hungaricus” nevet. A XIX. század végén évente mintegy 70 ezren haltak meg gümőkórban. Az 1881–1887-es évek átlaga, a tízezer lakosra eső 41-ről 1910-re csupán 37-re javult. Gyulán, ahol az országos átlagnál jóval magasabb volt a tüdővészben elhunytak száma, a vármegyei főorvos a levegő fertőzőtségében és a rossz lakásvi-szonyokban látta a fő okokat: „...ha északról fúj a szél, disznóhizlálók s foszfor szagát önti az utcákra... délről a villamosteleg s a közkórház kéményei füstölnek, s a város közepén szintén nem túlságosan magasan a szövőgyá-ré... Kell-e beszélnem arról, hogy por is van nálunk, s amint hó elolvad s 3 napig eső nem esett, porzik az út, hogy nyáron hetekig nem lehet a szobákat szellőztetni...” A fölszálló porral keverednek a csatornázatlanság és az el nem hordott szemét miatt tenyésző baktériumok, olvasható tovább a szövegben (Pándy, 1905). Az idézett tanulmány támogatta a társadalmi kezdeményezés-sel akkor már javában szerveződő, az országban először kimondottan szegényebb rétegek számára létesülő „népszanatórium” ügyét, mely a város határá-ban a Fekete-Kőrös galériaerdejében épült fel 1907-ben. A kezdeményezés lel-ke az akkori békési főispán, jeles politikus, a tüdővészellenes küzdelem egyik vezetője, Lukács György (1865–1950) volt. Az előkelő budapesti Erzsébet-sza-natóriumot nem sokkal előbb, 1902-ben az idős Korányi Frigyes nyitotta meg, aki a főrendiházban is fölszólt a tuberkulózis elleni küzdelem érdekében.

Ebben a korszakban a betegbiztosításnak még nem volt nagyobb szerepe az egészségügyi állapotok javulásában. Az ipari munkások és alkalmazottak biztosításának kezdetei az 1840-es évekig nyúlnak vissza, az első betegápoló egyesület 1846-ban alakult meg Pest-Budán. A következő évtizedekben sorra jöttek létre az egyes szakmák hasonló társulásai és segélypénztárai. 1891-ben törvény vezette be az ipari munkásság kötelező betegségbiztosítását (a gyer-mekági segélyt négy hétre emelte). 1907-ben pedig néhány ágazat kivételével az összes munkás- és alkalmazotti biztosítót az Országos Munkásbetegség-lyező és Balesetbiztosító Pénztárba tömörítették. A biztosítottak száma az 1893-as 329 712-ről 1912-re 1 204 426-ra emelkedett. Törvény hozta létre a mező-gazdasági munkások és cselédek segélypénztárát is (1900, 1902), a birtokos parasztságra és a napszámosok hatalmas tömegére azonban nem terjedt ki. A XIX. század végén már igen nagy számú kisebb betegséglelyező pénztár támo-gatta a polgári középrétegek egészségügyét. Ezekhez tartozott 1895-ben Bu-dapest lakosságának 80 százaléka.

TECHNIKAI CIVILIZÁCIÓ

Kétséges vállalkozás a XVIII. század végétől a XX. század elejéig tartó időszak technikai vívmányait összevetni a megelőző századok hasonló teljesítményeivel, hiszen ha egy sokat emlegetett példát veszünk, a maga nemében az egyik legkorábbinak számító emberi találmánynak, a kerékeknek volt akkora történelmi jelentősége, mint a XIX. század műszaki jelképének tekinthető gőzgépnek vagy robbanómotornak. Mind a kerék mint egyszerű gép, mind pedig a másik két gépezet nagy hatást gyakorolt az ipari tevékenységre és a közlekedésre. Csakhogy amíg korábban a nagy jelentőségű technikai újítások elszigetelten és évszázados szünetek közbeiktatásával születtek meg, korszakunkban csoportosan jelentek meg a fölfedezések és ugrásszerűen megnőtt a számuk, láncreakciókat, rendkívül fontos civilizációs folyamatokat indítva el. Mindez végső soron a XVIII. század második felében Angliából elinduló ipari forradalom velejárója volt, és mintegy másfélszáz esztendő alatt nemcsak Európa, hanem valójában az egész lakott Föld életét lényegesen megváltoztatta.

Jóllehet a technikai fölfedezések zöme néhány nyugat-európai országhoz és az Amerikai Egyesült Államokhoz kötődik, s ugyanez mondható el első alkalmazásukról, Magyarország és a magyarok sem maradtak ki ebből a folyamatból. Az eredményeket jórészt az magyarázza, hogy a magyarországi mérnökjelöltek folyamatosan tanultak magas szintű képzést nyújtó külföldi – elsősorban német – főiskolákon és egyetemeken, egyidejűleg pedig a XIX. század derekától a hazai műszaki felsőoktatás színvonala is számottevően emelkedett. A műszaki fejlődés értékelésében figyelembe kell venni, hogy a világhírű magyar találmányok egyfelől a magyarországi technikatörténet büszkeségei, másfelől hazai viszonylatban gyakran társtalan jelenségek, egymással nem képeznek folyamatot, de az egyetemes technikatörténetbe illeszkedő fontos, nemegyszer nélkülözhetetlen elemek. Hasonló kettősség mutatkozik az úttörő fölhasználás területén. A hazai iparosodás viszonylag alacsony foka, és az, hogy egy-egy ágazat kiemelkedésével aránytalanságok keletkeztek, átfogóan nem serkentette műszaki találmányok születését. A magyarországi találmányok és újítások magyarországi alkalmazásához nem mindig voltak adottak a feltételek és a szükségletek. Kidolgozásuk és fejlesztésük nemegyszer külföldön történt meg. Mindamellert természetesen nem csupán magyar találmányokra kell figyelniük, hanem a korszak nagy műszaki vívmányainak magyarországi megjelenésére és elterjedésére is, mert azok az előzőeknél sokkal szemléletesebben mutatják az ország kulturális-civilizációs színvonalát és kapcsolatát más államokkal.

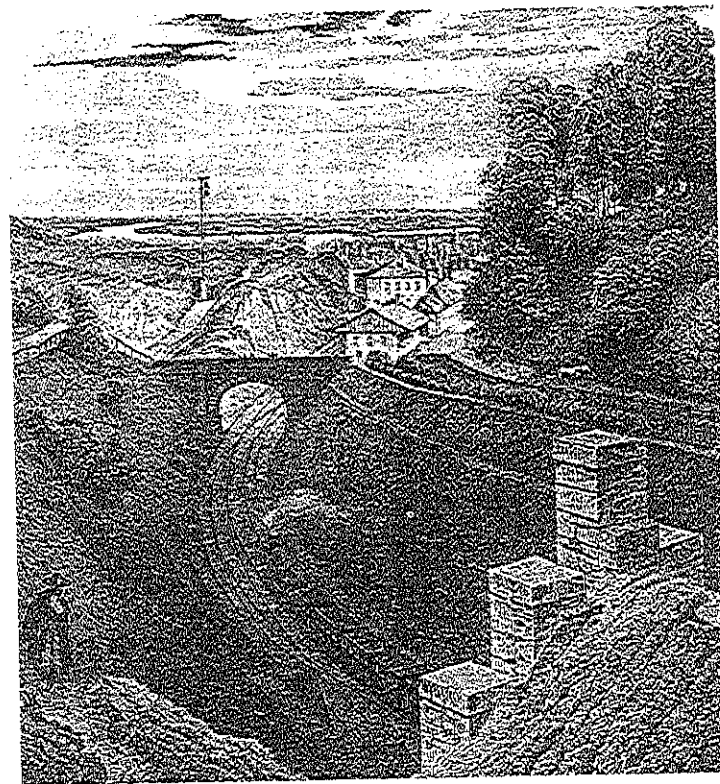
Ebben a fejezetben nem áll szándékunkban technikatörténeti áttekintést adni, mert nagyon távol vezetne kultúratörténeti szempontjainktól, az ipar és általában a gazdaság kérdéseit kellene elemeznünk, holott ez nem célunk. Csupán az életmódhoz szorosan kötődő, korszerű közlekedés kiépülését követjük nyomon, úgy is, mint – néhány más technikai vívmánnyal együtt – a műveltség terjedése fontos eszközeinek történetét.

A XIX. század legnagyobb ipari csodájának nagyon sokan a vasutat tekintették és tekintik mindmáig. Jelentősen lerövidítve a távolságokat, közel hozta egymáshoz az embereket, divattá tette az utazást, kedvezett az ipar és kereskedelem nagyméretű föllendülésének, sőt a települések helyzetére is befolyással lehetett, hatása szinte az egész életre kiterjedt.

Síneken gördülő kocsikkal több évtizedig tartó különféle kísérletek után Angliában 1825-ben nyitották meg az első gőzüzemű vasútvonalat. A példát

A VASÚT

38. Vaspálya Pozsonyban az 1850-es évek elején.

hamarosan sokfelé követték Európában és Észak-Amerikában, Magyarországon azonban tökehiány és a kivitelezésről folytatott viták elhúzódása miatt viszonylag későn indult el az első gőzmozdony által vontatott szerelvény. A jövődő országos hálózat tervében fokozatosan Széchenyi István elképzelései jutottak túlsúlyra, aki a földrajzi fekvése okán nyilvánvalóan nagy helyzeti energiájú Pest-Budát jelölte ki legfontosabb vasúti csomópontnak, nagy lépéssel közelítve ezzel a hivatalos fővárosi rang elnyeréséhez. A legelső kezdeményezés azonban kudarcha fulladt: a Pestet és Kőbányát összekötő lebegő vasút teherfuvarozásra szolgált, de a győnge konstrukció alkalmatlansága gyorsan kiderült, ezért leszerelték (1827–1828). Hosszas előkészület után az országgyűlés 1836-ban alkotta meg az első vasúti törvényt, mely tizenhárom vonal kiépítését irányozta elő főleg a gabona és más mezőgazdasági termények szállítását megkönnyítendő. A két év múlva megalakult Pozsony–Nagyszombati Első Magyar Vasúttársaság kezdte el építtetni az első állandó vonalat, az első szakaszt Pozsonyszentgyörgyig 1840-ben, a teljes pályát csak 1846-ban adták át (49,5 km), azonban ez a vasút még huszonöt évig lóvontatású maradt. A fordulat 1846. július 15-én következett be, amikor a 33,6 km-es Pest–Vác vonalon végighaladt az első gőzüzemű szerelvény. A korabeli reformpárti értelmiségből nagy lelkesedést váltott ki az esemény, Petőfi versben üdvözölte, ám – mint szinte minden más európai országban – nem kevesen féltek káros hatásaitól vagy babonáságból elleneztek.

1847-ben nyitották meg a Pestet Szolnokkal összekötő vasutat (99 km), melynek különös jelentőséget adott, hogy a két nagy áruszállítási vonalat kiegészítő folyót, a Dunát és a Tiszát kapcsolta össze, és gyorsította a máramarosi só szárazföldi szállítását. Ez a vonal segítette a forradalmi kormány Debrecenbe menekülését 1848 december végén. A szabadságharc után, 1851-ben megindult a forgalom a Vác–Pozsony szakaszon is, közvetlen kapcsolatot teremtve a múlt és a jövő magyar fővárosa között. Az önkényuralom idején egyre nagyobb lendülettel folytatódott az ipari termelés igényeit is figyelembe vevő, jövedelmező üzletnek bizonyuló és nem utolsósorban munkalehetőséget biztosító építés, a kiegészítésig 2387 km hosszú vasút létesült állami támogatással magánvállalkozásban. Ekkortól kezdett kirajzolódni az ország térképén az összefüggő vasúthálózat. 1868-ban megalakult a Magyar Állam Vasutak (MÁV), ezután állami-magán vegyes rendszerben működtek a magyarországi vonalak. 1873-ban készült el a Budapest–Fiume összeköttetést biztosító „déli vasút” és Budapest–Brassó között a „keleti vasút”. Ugyanebben az évben jelentős esemény volt a hazai gőzmozdonygyártás megindulása. Az ország keleti és nyugati fele közötti kapcsolatot jelentősen könnyítette a fővárosi déli (1877) és északi (1896) összekötő vasúti híd. Ezekben az években épültek meg az országos jelentőségű központi pályaudvarok, a budapesti Déli (1861), a Nyugati (1876) és a Keleti (1884). A legnagyobb fejlődés Baross Gábor (1848–1892) minisztersége alatt következett be, aki előbb a közmunka- és közlekedésügyi (1886–1889), majd a kereskedelemügyi tárcát (1889–1892) látta el, és a Széchenyi által fél évszázaddal előbb fölvezetett elképzelések jelentékeny részének megvalósításával rövid idő alatt hihetetlenül sokat tett a magyarországi (nemcsak vasúti) közlekedés és kereskedelem föllendítésért. Az egységesülés érdekében államosította a vasutak nagy részét, és bevezette a zónadíjszabást, miáltal az addig meglehetősen drága utazás olcsóbbá és ezzel tömegek számára elérhetővé vált. Európai színvonalra fejlesztette a mozdony- és kocsiparkot, a kereskedelem támogatására előnyös szállítási feltételeket biztosított. A 90-es években vált teljessé a vasúthálózat és a külföldi összeköttetés. 1900-ban a vonalak hossza 17 108 km, a mozdonyok száma 2917, a személykocsiké 5730, a teherkocsiké 61 777, az az évi személyszállítás 64 412 447 fő, az áruforgalom 42 577 000 tonna volt. Az építkezés üteme valamelyest lassult, de a szárnyvonalak építésével 1914-re 22 623 km-re, sőt – bár a világháború alatt egészen visszaesett az újabb vonalak létesítése – 1918. október 31-ig 22 869 km-re növekedett a magyarországi vasúthálózat hossza.

A vasút az ipar és a kereskedelem mellett sok esetben befolyásolta a településfejlődést is. A vasúti csomóponttá válás megnövelte például az addig kevésbé jelentős Hatvan, Celldömölk, Dombóvár, Püspökladány, Érsekújvár forgalmát. Ugyanakkor korábban tekintélyesebb városok sokat veszítettek vonzásukból, ha elkerülte őket a vasút, és utóbb kaptak szárnyvonalat (például az első vonal mentén Modor Bazin ellenében, azután Békéscsabával szemben Gyula, a Nyíregyházával versengő Nagykálló vagy Zenta lemaradását is ez pecsételte meg). A Székelyföld gazdasági helyzetét előnytelenül alakította, hogy az egyébként is gyér erdélyi vasúthálózat csak közvetlenül az I. világháború előtti években érte el minden jelentős települését.

A vasúti szolgálat szinte kezdettől vonzó munkalehetőség volt, nyugdíj-jogosultsággal, egyenruhával, utazási és tüzelővásárlási kedvezménnyel, később betegbiztosítással, külön kórházzal. A MÁV szolgálati lakótelepeket is építtetett. A vasúti tisztek, különösen az állomásfőnökök a helyi polgári társadalom megbecsült, művelt tagjai voltak. Kodály Zoltán például ilyen családban született Kecskeméten (1882), majd gyermekeskedett Galántán.

A század derekán még szinte kalandnak számított egy téli vasúti utazás, hiszen a személyszállító kocsik kényelme, fűtése és világítása sok kívánnivalót hagyott maga után. Az illesztett síneken gördülő faszerkezetű kocsikat ránkattarta a mozdony, a zsíros kormos füst behatolt a fülkébe. A vasút külön világághoz tartozott a társadalmi rétegződést tükröző I., II., III. osztály is. A vasútállomások (indóházak) és megállóhelyek az ország, sőt az egész Osztrák–Magyar Monarchia területén azonos típusban és stílusban épültek. A ritkán és keveset változó menetrendet úgy állították össze, hogy a nagyobb állomásokon, főleg a csomópontokon a szerelvény hosszabban várakozott, de elsősorban nem műszaki okokból, hanem a fáradalmaktól elcsigázott utasok kedvéért, akik meleg ételt és italokat fogyaszthattak a pályavendéglőben (resti). Ezek a többnyire színvonalas éttermek családi vállalkozásban működtek. (Tömörkény István apja Cegléden ilyen bérelt, amikor fia, a későbbi író 1866-ban megszületett). A várótermekből az állomási harang vagy a kapus szólította be a beszállásra az utasokat, akiknek a helyét eleinte a vasutasok jelölték ki a kocsikban, a magányos nőknek a hölgyszakaszban, a dohányfüstöt kerülőknek (1869-től) a nemdohányzó fülkékben. Az első ékezőkocsikat az 1883-tól hazánkban is áthaladó luxusgyorson, a nevezetes Orient-expresszen lehetett igénybe venni.

A XIX. század végéig Európában nem létezett egységes időmérés, és időzónarendszer sem, kialakítását a vasúti járatok sűrűsödése váltotta ki. Korábban nem volt jelentősége a helységek közötti időeltolódásoknak. A XXIV. század végén csak arisztokraták és tehetősebb nemesek meg polgárok engedheték meg maguknak zsebóra vásárlását. A kastélyokban álló- vagy faliorák kegytek, a városokban templom vagy városháza toronyórája mutatta az időt, a lakosság nagy többsége a harangszóhoz és a nap állásához igazodott. A budai Gellérthegyben, a pesti egyetem csillagvizsgálójában 1830-ban kezdték el a déli pontosító-jelzést. A vasúti társaságok 1871-ben egyeztek meg, hogy az addig használatos sokféle helyi idő helyett a fővárosi időhöz igazítják a menetrendet. A budapesti Országos Meteorológiai és Földmágnesességi Intézetben műszerekkel megállapított pontos időt távirón keresztül juttatták el az állomásokra, azok órájának beállításához. (Közben 1891-ben a magyarországi vasútvonalakon bevezették a közép-európai időzónát.) Jóllehet a vonathoz fővárosi idő szerint kellett kimenni, a hétköznapi életben még évekig ragaszkodtak a toronyórán látható helyi időkhöz.

A magyar városoknak a XIX. század közepéig nagyságrendjük miatt nem kellett tömegközlekedésre gondolniuk. Az első pesti omnibuszt a kirándulók kedvéért indították a mai Vörösmarty tér és a Városliget között (1832). Lóvasút pedig csak 1866-ban létesült. A XIX. század végén a villanyáram felhasználása elérte a közlekedést. Az idevezető folyamatban jelentős érdemeket szerzett egy győri bencés paptanárral, Jedlik Ányos (1800–1895). Ő alkotta meg 1827–1828-ban az első elektromágneses hatáson alapuló villamos motort, további számos találmánya között a legjelentősebb a dinamó elvének fölfedezése (1861). Eredményei azonban csupán kísérleti szinten valósultak meg. Munkássága példa arra, hogy Magyarországon nem volt mód gyakorlati hasznú kifejlesztésre, pedig mindkét esetben hat évvel megelőzte a villamos gépek üzembe állítását (az utóbbi: Siemens és Wheatstone, 1867). Szerencsésebb körülmények között dolgoztak a váltakozó árammal történő nagyvasúti vontatáshoz nélkülözhetetlen transzformátor megalkotó és 1885-ben szabadalmaztató kiváló fiatal mérnökök, Bláthy Ottó Titusz (1860–1939), Déry Miksa (1854–1938) és Zipernowsky Károly (1853–1942). A közlekedés villamosítása azonban nem távolsági, hanem a helyi viszonylatban kezdő-

39. Jedlik Ányos

dött el. Budapesten kilenc évvel az első – Berlin melletti – próbatüzem után 1887-ben a Nagykörúton indult el a villamos, és gyorsan hódítva 1898-ra teljesen fölváltotta a lóvasutat. 1900-ban már 100 km volt a pályahálózat hossza. Az ezredéves világkiállításra átadott földalatti villamos a kontinens első ilyen létesítménye volt (Londonban 1863-tól járt gőzüzemű földalatti). Azt, hogy a főváros minden tekintetben igyekezett kielégíteni a lakosság-számmal együtt növekedő közlekedési igényeket, a várhegyi sikló (1870), majd a svábhegyi fogaskerekű vasút megépítése is tanúsítja. Az utóbbin az első svájci vonal (Rigi, 1871) után három évvel gőzvontatással indult meg a forgalom. Nem sokkal a világháború kitörése előtt a Tátrában már eleve villamos vontatásra terveztek fogast. Nagyobb vidéki városaink közül a Szegeden és Debrecenben 1884-ben épített gőzüzemű városi vasutat 1908-ban, illetőleg 1911-ben váltotta le a villamos. Az I. világháborúig Szombathelyen, Pozsonyban, Kassán, Sopronban, Nyíregyházán, Temesvárott és Nagyváradon is megindult a villamosközlekedés.

A nagyvasúti villamosvontatás az Egyesült Államokban (1895) és Európában (1899) szinte egyidejűleg indult meg. Nálunk Kandó Kálmán (1869–1931) 1895-től kezdett foglalkozni a váltakozó áram vasúti alkalmazásával, az első általa tervezett rendszer Olaszországban épült meg (1902). Helyi érdekű vasútként 1906–1914 között villamosították a Budapest–Vác–Gödöllő vonalakat.

Mielőtt áttérünk a közlekedési újítások más területeire, röviden szólunk a közvilágításról, mely – éppen a villamos áram alkalmazásával – a fővárosban teljes mértékben megváltozott. Pest városában 1790-ben helyezték el az első utcai olajlámpásokat. Ezeket alapos késéssel váltotta föl a gázvilágítás 1845-ben Budán, 1856-ban Pesten (Londonban már 1807-ben, Bécsben 1833-ban). A villanyvilágítás terjedését az ívlámpa feltalálása gyorsította (1877): nálunk 1878-ban a budai Ganz utcában, az osztrák fővárosban 1879-ben alkalmazták először. Vidéken is hamar elterjedt, 1879-ben Szegeden éjszaka már ívlámpa fényénél erősítették az árvédelmi töltéseket. Edison találmá-

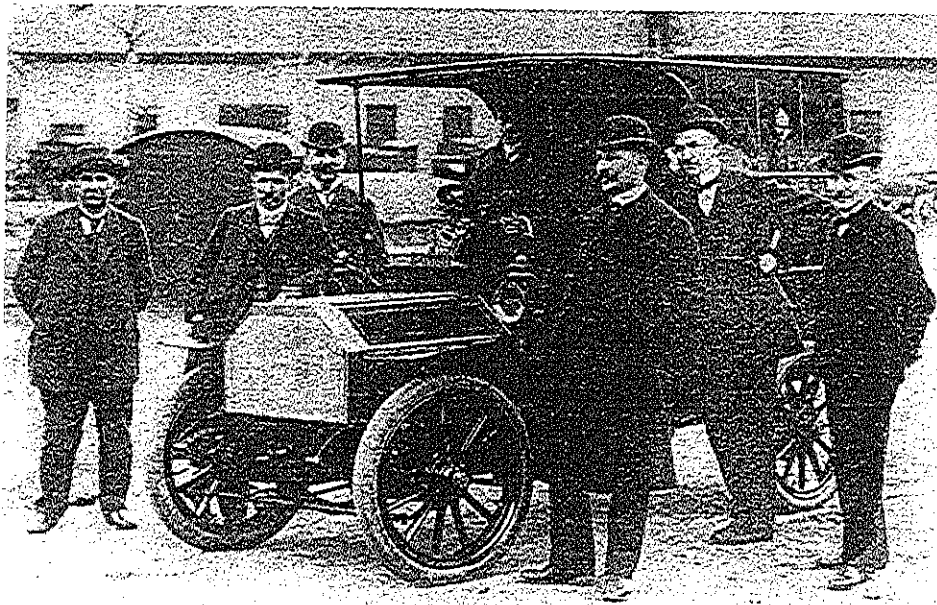
nya, a fémszálás izzó (1881) még inkább segítette a terjedést. Egy angol-amerikai vállalat 1884-ben Temesvárott szerelte föl a kontinens első váltóáramú, központi városi világítóhálózatát. 1909-ben elkészül Budapest belső kerületeinek utcai villanyvilágítása.

A gőzgép mellett a közlekedést forradalmasító másik nagy találmány a robbanómotor volt, vasúti és közúti alkalmazása szinte egy időben kezdődött. A kis forgalmú mellékvonalakon az 1880-as évek végén jelennek meg Európában a benzinmotoros vasúti kocsik. Magyarországon 1901-től álltak üzembe először az arad-hegyaljai (Aradi és Csanádi Egyesült Vasutak) keskeny nyomtávú helyi érdekű vonalakon. Francia szabadság megvásárlásával a budapesti Ganz művek sorozatban gyártotta a motorkocsikat, melyeket a 20-as évek közepéig, a dízelmotorok vasúti elterjedéséig használtak.

KÖZÚTI ÉS VÍZI KÖZLEKEDÉS, REPÜLÉS

A robbanómotor kifejlesztésében máig tartó érdeme van a porlasztó (karburátor) föltalálójának, két kiváló magyar szakembernek, Bánki Donát (1859–1922) mérnöknek és Csonka János (1859–1939) gépésznek, akik szabadalmukat 1893-ban nyújtották be. További fontos műszaki alkotások is fűződnek nevükhöz, Csonka később gépkocsi-tervezéssel és -gyártással is foglalkozott. Az ő alkotása az első magyar gépkocsi (1905). Az első Benz gyártmányú személygépkocsi azonban már 1895-ben megjelent Budapest utcáin. Noha 1899-ben megalakult a Királyi Magyar Automobil Club (KMAC), a járművek száma lassan gyarapodott, vásárlásukat csak a leggazdagabbak engedhették meg maguknak. Amikor 1910-ben életbe lépett az első KRESZ, még csupán 570 futott belőlük az egész országban, de 1913-ban Budapesten már 175 a bérautók (taxi) száma. A hagyományosan megszokott lovas bérkocsi gyors kiszorulását tanúsítja, hogy míg 1912-ben 18 227 lovat írtak össze Budapesten, 1927-ben már csak 7532-t. A főváros lakossága valószínűleg 1912-ben látott először autóbustzt (társasgépkocsi). Egy

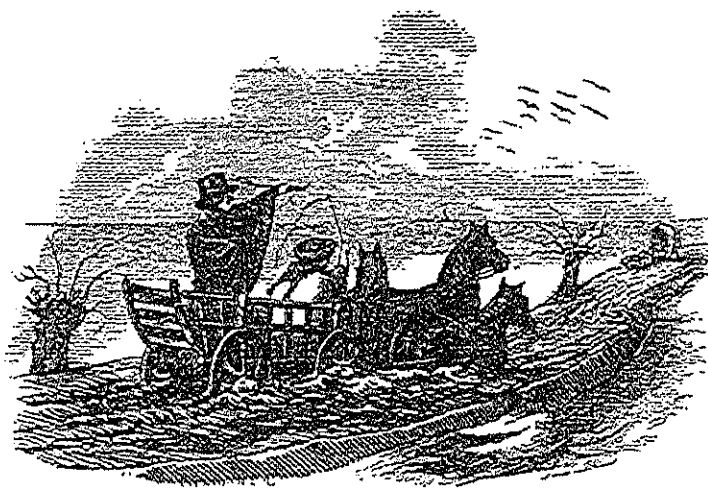
40. A Csonka János által tervezett autó (1904).

londoni jármű látogatott ide tizenöt évvel az ottani buszközlekedés megindulása után. Igaz, 1915-ben már Budapestnek is van rendszeres városi járata.

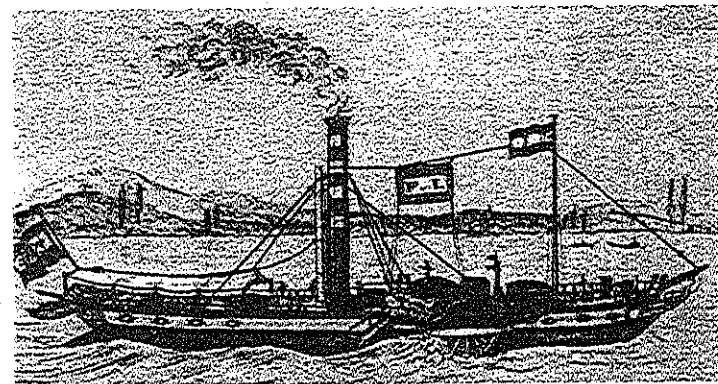
Az új járművek jó minőségű utakat igényeltek. A országúti hálózat a XVIII. század végén nagyon rossz, mondhatjuk, hogy középkori állapotban volt, az átlagból csupán a kiépített postautak emelkedtek ki. Ezek hossza 1790-ben mindössze 700 km volt. Még 1848-ban is a szűkebb Magyarországon és Erdélyben együttesen mindössze 4142 km-t tettek ki a közúzalékból-kavicsból épített utak. A XIX. század első felében nevezetesek voltak a tengerhez vezető, a gabonaszállítást könnyítő utak, köztük a Fiumét és Károlyvárost összekötő, 1803–1819 között épített Lujza út. Egész éven át inkább a hegy- és dombvidéki vonalakat lehetett használni, a síkságiakat, különösen az alföldieket, csak száraz nyárban vagy téli fagyok idején. A távolsági utazás és szállítás leggyakoribb formája, a forspont jobbágyi szolgáltatás volt. A magasztást, gondozást a vármegyék szintén jobbágyi robotmunkával végeztették, ami az Alföldön gyakorta nem jelentett mást, mint sárt sárra rakni. A nagyobb hidakon, a réveknél és a fontosabb utakon feudális járadékokat szedtek. Ha ehhez még hozzávesszük a XIX. század első kétharmadában élénk betyárvilág okozta bizonytalanságot, egy nagyobb utazás hosszadalmas és fáradtságos vállalkozásként áll előtűnk. A közúthálózat modernizálására 1825–1827-ben készült először terv, azonban csak a vasutakkal teremthető meg a tartós utak építéséhez nélkülözhetetlen nagy tömegű közúzalék távolsági szállításának feltétele. A vasút terjedésével visszaszorult a postakocsi, de végleg csak 1914-ben szűnt meg. A kiegészítés után ütemesen haladó útépités eredményeként 1900-ban az állami utak hossza 8004 km, a törvényhatóságoké 32 506 km, a községieké 31 969 km volt. Ezek a számok a világháború kitöréséig nem sokat változtak. Általában véve a magyarországi úthálózat fejlettsége és minősége korszakunkban mindvégig elmaradt a vasutakéhoz viszonyítva.

A reformkorban a hajózás ügye legalább akkora érdeklődést váltott ki, mint a vasúté. Széchenyi mind a nemzetközi, mind a belföldi kereskedelemben nagy szerepet szánt neki. Tervei közt az Al-Duna és a Tisza szabályozásának kezdeményezését egyaránt befolyásolta. A Kossuth által pártolt fiúme-vukovári vasútvonal terve is a dunai gabonaszállítást vette alapul. A francia háborúk gabo-

41. Az alföldi útvízszonyokat gúnyoló rajz (1853).

42. Az első rendszeres gőzhajójárat 1830-ban.

nakonjunktrájának szállításait még nagyszámú fahajó bonyolította le, melyeket folyásirányban leúszttattak, árral szemben pedig lovakkal vontattak föl első sorban a Dunán és a Száván. Az első gőzhajó jóval előbb megjelent Magyarországon, mint az első gőzmozdony: az Első Dunagőzhajózási Társaság I. Ferenc király nevével viselő hajója 1830-ban tett próbautat Pest és Bécs között, a következő esztendőől pedig rendszeressé vált a járat. A működtető társaság építette 1835-ben az óbudai hajógyárat és téli kikötőt. A kivirágzó Balaton-kultuszhoz kapcsolódva hangsúlyosan nemzeti ügyvé lett a balatoni hajózás. A Kisfaludy Sándorról elnevezett első gőzöst 1846 szeptemberében Balatonfüreden bocsátották vízre. Egy év múlva Szolnok és Szeged között a Tiszán is megindult a gőzhajózás.

Amint fentebb írtuk, a csatornahálózat kiépítése elmaradt, így a hajózás-hoz fűzött nagy remények csak részben válhattak valóra. A XIX. század második felében változatlanul a Dunán bonyolódott le nagy kereskedelmi forgalom. A Tiszáé, a Dráváé és a Száváé jóval csekélyebb volt. A Maros és a Vág szinte kizárólagosan tutajos útvonalként jött szóba. Az Al-Duna és a Vaskapu hajózást könnyítő szabályozásának évtizedekkel korábban félbemaradt munkáját Baross Gábor minisztersége alatt folytatták (1889–1898). A nemzetközi tengeri forgalom óriási föllendülésével igazolódtak a Fiumével kapcsolatos nagy ívű elképzelések. A magyar királyság egyetlen tengeri kikötőjének sürgető korszerűsítését szintén Baross végeztette el. Jelentős változások után az 1910. évi adatsorok mégis arról tanúskodnak, hogy a modern gőzhajózás mellett még archaikus formák is éltek: a gőzhajóval hajózható vizek hossza 3095 km, az evezős hajókkal 4971 km volt; a 284 gőzhajó (92 887 tonnatartalommal) 4 325 481 főt szállított, 6 315 424 tonna áruforgalmat bonyolított le. A 341 vitorlásból és 114 gőzhajóból álló tengeri flotta (111 636 tonnatartalommal) 1910-ben 710 152 személyt és 7 850 681 tonna árut szállított.

Korszakunk végén – ahogyan említeni szokás – az ember megvalósította egyik régi, nagy álmát, a repülést. A fejlődés nagyon gyors léptékű volt. 1902-ben már létezik a Magyar Aero Club, és van szaklapja, az *Aeronauta*, azonban az első szenzációs bemutatóra egyelőre várni kellett. Louis Blériot, aki 1909. július 25-én elsőnek repülte át a La Manche csatornát, gépével az év október 17-én Budapestre látogatott, és a Rákos-mezőn sikeresen fölszállt. Még ugyanez év végén ugyanott levegőbe emelkedett Adorján János alkotása, a „Libelle”, az első magyar tervezésű és építésű sárkány- és motoros gép, 1910. májusában pedig lezajlott az első budapesti nemzetközi repülőverseny. A megnyíló magyar pilótáiskolából kikerülők részvételével 1912-ben rendeztek először nem-

zeti repülőversenyt, s addigra már letette vizsgáját az első magyar női pilóta is. Mindemellert ekkor még többnyire újdonságokat és különbségeket kedvelő arisztokratákból, valamint vállalkozó szellemű, alkotó kedvű mérnökökből állt a repülővezetők szűk köre. A háborúra készülődést jelezte, hogy 1912-ben a mezőhegyesi hadgyakorlaton már hadi repülőgép is részt vett. Rendszeres repülő személyszállítás és postaszolgálat azonban csak a világháború befejezése után kezdődött Magyarországon.

Korszakunk utolsó két-három évtizedében több nagy jelentőségű találmány gyakorolt hatást az információk rögzítésére és továbbítására, tágabb értelemben a kultúra terjesztésére és elsajátítására.

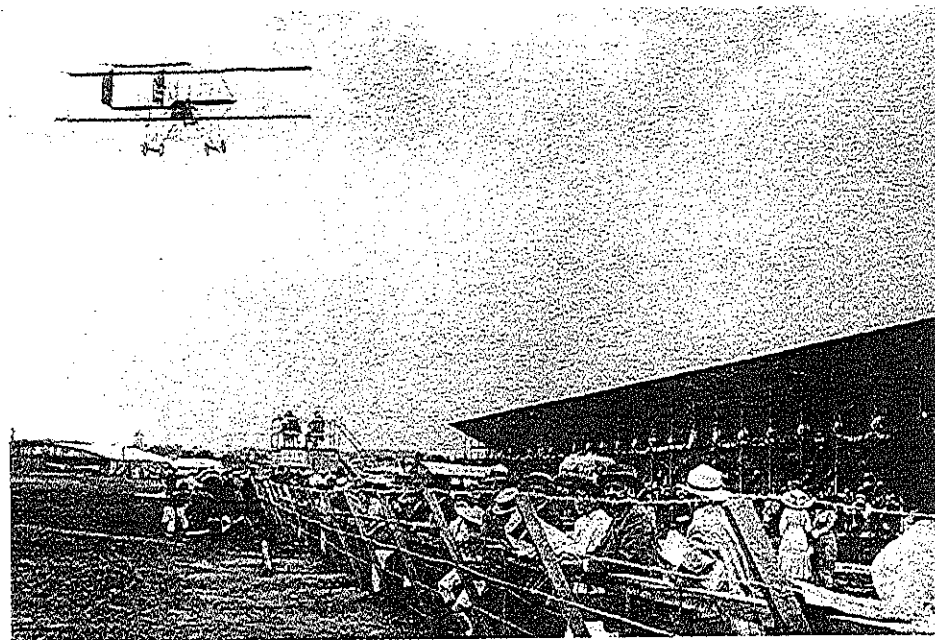
A hírközlés újkori fölgyorsulásának fontos dátuma 1847. december 27., ezen a napon helyezték üzembe az ország első vezetékes távírvonalát Bécs és Pozsony között. A szabadságharc alatt ugyan megszüntette a bécsi kormányzat, de 1850-ben ismét működött, és a vasutakkal együtt épült tovább. 1853-ban már Erdélyt is bekapcsolták a nemzetközi távírhálózatba.

Az újabb fontos találmány, a távbeszélő (telefon) magyarországi elterjesztése a Puskás testvérek nevéhez fűződik. Ferenc szervezi meg Budapesten az első – egyelőre két állomás közötti – bemutatót (1879), és munkája eredményeként átadják a használatnak az első budapesti távbeszélőközpontot. Ez a világon a negyedik, megnyitásakor mindössze ötven előfizetője van. Maga az ötlet a sokoldalú feltalálótól, Tivadartól származott, aki amerikai utazása során találkozott Bell-lal és Edisonval, az utóbbinak egy ideig munkatársa is volt. Itthon a 1880-as években sorra létesültek újabb távbeszélőközpontok Pozsonyban, Temesvárott, Aradon és más vidéki városokban, 1888-tól a távírdával együtt törvény szabályozta használatukat. Tivadar ötlete volt a vezetéken híreket és műsort közvetítő Telefonhírmondó is, amit a szolgáltatás típusa miatt a rádió elődjének tekintenek. Főpróbájaként 1892-ben a budapesti Operaházból közvetítették a *Bánk bánt* a pesti Vigadóba. 1893-ban létesült stúdiójának három év múltán már hatezer előfizetője volt – s utóbb párhuzamosan a rádióadással – 1944-ig működött.

Edison egyik jeles találmánya, a fonográf az 1880-as évek végétől terjedt Magyarországon. Tudományos célú felhasználásának világviszonylatban úttörője, Vikár Béla 1895-ben rögzített vele népzeneét egy Borsod megyei puszán, további felvételeit Bartók Béla és Kodály Zoltán jegyezték le a viaszhangerekről. A XIX. század legelején terjedni kezdett a hangrögzítés és -lejátszás újabb módja és eszköze, a lemez és a lemezjátszó (gramofon). Mind ennek, mind a fonográfnek köszönhetően, immár több mint százestendősek hazánkban a komolyzenei előadóművészek játékát és az emberi beszédet rögzítő legrégebb felvételek.

A fényképezés és a filmezés történetéből szűkebb szempontjainkhoz igazodva, csupán néhány mozzanatot emelünk ki. A fényképezés Magyarországon a nyugat-európai divattal és gyakorlattal párhuzamosan terjedt el. Budapesten 1893-ban megalakult a Műkedvelő Fényképezők Köre, azaz ekkora a fényképezés már nemcsak egy jól jövedelmező, költséges mesterség, hanem sokak számára kedvelt szabadidős foglalkozás. Ugyanebben az időben különül el a művészi igényű és a riportfényképezés is. Az utóbbinak nagy távlatokat nyitott meg, hogy a XIX. század végétől nem kellett az újságok számára átrajzoltatni a képeket, egyre tökéletesebb kivitelben tudták a felvételeket nyomda úton sokszorosítani. Az I. világháború végén kb. 15 ezerre becsülték Magyarországon a nem hivatásos fotósokat, akiket mintegy háromszáz fotocikket árusító üzlet szolgált ki.

A HÍR- ÉS ISMERETKÖZLÉS ÚJ MÓDJAI ÉS ESZKÖZEI

44. Repülőnap
Budapesten
(1910. május 17.).

A mozgófilm karrierje hazánkban a millennium évében kezdődött. Az első – tehát történelmi jelentőségű – filmfelvétel történelmi eseményt, a június 8-i budapesti központi ünnepi díszfelvonulást örökítette meg. Ugyanebben az évben tartották meg az első vetítéseket, és kiadták az első engedélyt a folyamatos vetítésre, a mozira is. Az első magyar játékfilm, *A tánc* 1903-ban készült el Zsitkovszky Béla rendezésében és operatőri munkájával.

EGYHÁZAK, VALLÁSOK, ERKÖLCSI ÁLLAPOT

A korszakban Magyarország volt Európa legösszetettebb vallási megosztottságú állama. A felekezeti arányokról azonban 1869, az első népszámlálás előttről csupán becslésekkel rendelkezünk. 1787-ben a vallási megoszlás (Erdély nélkül) az alábbiak szerint alakulhatott:

	Magyarország		Horvátország	
katolikus	3 958 550	61,2%	514 423	79,3%
evangélikus	619 626	9,5%	185	0,0%
református	976 729	15,1%	3443	0,6%
görögkeleti	832 639	12,9%	130 300	20,1%
izraelita	80 783	1,3%	111	0,0%
Összesen	6 468 327	100,0%	648 462	100,0%

A katolikusok száma magában foglalja a mintegy 600 ezer görög katolikusokat is, akik nélkül a római egyházhoz tartozók aránya 52,5 százalékos lehetett.

43. A Telefonhírmondó
hirdetése.

Korszakunk végén az 1910. évi, a történeti Magyarország (Erdéllyel és Horvátországgal együtt) utolsó népszámlálásának vonatkozó adatai a következők:

római katolikus	10 888 138	52,1%
görög katolikus	2 025 508	9,7%
evangélikus	1 340 143	6,4%
református	2 621 329	12,6%
görögkeleti	2 987 163	14,3%
unitárius	74 296	0,3%
izraelita	932 458	4,5%
egyéb	17 452	0,1%
Összesen	20 886 487	100,0%

A szűkebb Magyarországon (Horvátország nélkül) más megoszlást találunk. A katolikusok és a görögkeletiek alacsonyabb (49,3; 12,8), a reformátusok, az evangélikusok és az izraeliták magasabb (14,3; 7,1; 5,0) százalékos arányt értek el. Az egyéb kategória valószínűleg baptistákat és felekezeten kívülieket foglalt magában. A XVIII. század végi állapothoz képest legnagyobb lélekszám-növekedést a római katolikusok és az izraeliták, legmérsékeltébbet a görögkeletiek mutatnak. Korábbi történeti változások következményeként a vallások, régiók és etnikumok viszonyában jellegzetes kapcsolódások alakultak ki, amelyek egész korszakunkban megmaradtak. Általában elmondható, hogy minél közelebb fektült egy vidék Ausztriához, illetőleg a Habsburg abszolutizmus egykori közigazgatási, valamint az ellenreformáció központjaihoz, annál magasabb volt a katolikus lakosság aránya, minél távolabb, annál jelentősebb volt a protestáns és a görögkeleti. A magyar népesség (Horvátország nélkül) vallási megoszlása 1910-ben a következőképpen alakult:

római katolikus	58,7%
görög katolikus	3,1%
református	25,8%
evangélikus	4,2%
görögkeleti	0,4%
unitárius	0,7%
baptista	0,1%
izraelita	7,0%

Ugyanekkor a magyarok aránya az egyes vallásokon belül:

római katolikus	64,8%
görög katolikus	15,2%
református	98,4%
evangélikus	31,9%
görögkeleti	1,8%
unitárius	98,6%
baptista	60,8%
izraelita	76,9%

A majdnem teljesen magyar reformátusok és unitáriusok mellett vallásukat tekintve ugyancsak homogének a horvátok (római katolikusok), a szerbek (görögkeletiek) és a ruszinok (görög katolikusok), míg a románok többsége görögkeleti, a németek és a szlovákok római katolikusok.

ÁLLAM ÉS EGYHÁZ: A VALLÁSÜGY TÖRVÉNYI SZABÁLYOZÁSA

A tridenti zsinattal és az ellenreformációval kezdődött római katolikus megújulás hatása II. József föllépéséig érződött. Az uralkodó állítólag 6206 egyházi rendelkezést adott ki, amelyek a római katolikus egyház életének szinte minden részletére kiterjedtek, és más egyházakat is alapjaikban érintettek, következményeikben pedig sokszor ellentmondásosnak bizonyultak.

József vallását buzgón gyakorló katolikus volt, ám egyidejűleg az észlelvőség befolyásolta egyházpolitikáját, bár nem hittani, hanem birodalompolitikai szempontok szerint. A takarékoság és egyszerűsítés jegyében Magyarországon százharmincnyolc férfi- és hat női rendházat záratott be, nemcsak a szemlélődő szerzetek összes kolostorát, melyeket társadalmi hasznosság hiánya miatt vélt fölöslegesnek, hanem néhányat az általa fontosnak ítélt tanítók és betegápolók rendházaiból is. A gazda nélkül maradt szerzetesi vagyonból létrehozott Vallásalap elsősorban a hitélet fejlesztését szolgálta (új plébániák szervezése, templomépítés), ugyanakkor a megszüntetett kolostorokból sok műkincs és könyv elkallódott vagy tönkrement. A császár racionalizálta a papnevelést, a búcsújárás, a szertartásokat, fölsozlatta a vallásos társulatokat, és szinte teljesen megtiltotta, hogy a magyarországi egyház a Szentszékkal közvetlen kapcsolatban álljon.

A fölvilágosodással összefüggő másik fontos gondolatot, a vallási türelmet, végső soron Samuel Pufendorf még 1673-ban kiadott nevezetes természetjogi művéből (*De officio hominis et civis secundum legem naturalem*) merítette József: az uralkodó munkálkodjék alattvalóinak jólétén, de vallásukat tartsa tiszteletben. Ennek szellemében ugyancsak kormányzati és nem hittani szempont alapján adta ki a Türelmi Rendeletet (1781), amivel eltörölte a protestánsok és ortodoxok vallásgyakorlata korlátozásának jelentős részét. A protestánsok templom-, iskola- és paplaképítése széles körben lehetővé vált. Megengedték a javukra történő vallásváltoztatást és közhivatalokat is vállalhatnak. Más rendelkezéssel a zsidóság kultuszt, iskolát, foglalkozást, letelepülést illető jogait is lényegesen szélesítette az uralkodó.

A kudarcokat és az ellenállást tapasztaló II. József rendelkezéseinek többségét, köztük számos vallásügyit, nem sokkal halála előtt visszavonta. Visszakerülvén hatáskörébe a vallásügy, az 1790–1791. évi országgyűlés beikkelyezte a nem katolikusok császári rendeletek által nyert jogait. A katolikus egyház egyfelől megmaradt állami „gyámság” alatt, másfelől viszont megőrizte előjogait, a katolikus vallás megtartotta elsőbbségét (religio praedominans). A protestánsok majdnem teljes mértékben gyakorolhatták belső autonómiájukat, ugyanis egyházaik nem képviseltek államvallást. Ezzel – bár a feudális jogrenden belül – Magyarországon megtörténtek az első jelentős lépések a polgári vallásegyenlőség felé.

I. Ferenc (1792–1835) a XIX. század legelején enyhített a jozefinista egyházpolitika merevségén, visszaállította az oktatást vállaló nagy múltú bencés, ciszterci és premontrai rendet, növelte az egyházmegyék számát. A vallásügy legérzékenyebb pontja volt és maradt a vegyes házasság és a születendő gyermekek vallása, ami a reformországgyűléseken és a vármegyékben folytonosan alkalmat adott a klérusellenességet és vallási egyenlőséget hirdető szabadelvű ellenzéknek nézetei kifejtésére. Az 1843–1844. évi országgyűlésen mindkét kérdés még közelebb jutott a polgári normáknak megfelelő rendezéshez.

Az egyházak helyzetében 1848 hozott lényeges fordulatot. Az áprilisi törvények kimondták a vallási egyenlőséget és az államra hárították az egyházak, valamint iskolák fenntartásának költségeit (XX. tc.). Az utóbbi megújuló viták tárgya lett, mert sosem hajtották végre. Az adott társadalmi állapotok között nem is lehetett, hiszen a hatalmas katolikus egyházi vagyon szekularizálását jelentette volna.

A bukás után mind az udvari körök, mind az aulikus arisztokrácia és érthető módon a katolikus főpapok protestáns ügynek igyekeztek feltüntetni a végbement eseményeket. Igaz, hogy a katolikus püspöki kar mindvégig megosztott volt a forradalmi kormányzat támogatásában, a liberális polgári törvényhozással egyenlő jogokat nyerő protestánsok pedig inkább rokonszenveztek vele, de a szabadságharcnak semmiképpen nem volt felekezeti színezete. A megtorlás is egyaránt sújtott katolikus és protestáns lelkészeket. A Szentszékkel kötött osztrák birodalmi konkordátummal (1855) a katolikus egyház új helyzetét a központosított birodalomban határozták meg. Másfelől az egyezés szakított a jozefinista elvekkel, az állam visszahúzódott a katolikus egyház belső ügyeinek ellenőrzésétől és szabályozásától.

A jozefinista egyházpolitika megszűnése a protestánsoknál egészen ellentétes helyzetet idézett elő. A Világos után bevezetett gyülekezési tilalom évenként át bénította az önkormányzatra épült egyházak belső életét. Fokozódott a központosító állami beavatkozás, előbb az iskolák kerültek sorra, majd az egyházigazgatás. Amikor azonban az utóbbit tartalmazó ügyvezető Protestáns Pátens megjelent (1859), az önkényuralmi rendszer alaposan meggyengült, és nem tudta azt végrehajtani. Nemcsak a protestánsok tiltakoztak ellene, hanem, érezve a politikai esélyt, szinte az egész magyar társadalom, sokan a katolikus papságból is.

A kiegyezéskor az egyházak ugyanúgy választás elé kerültek, mint 1848-ban, amikor a szabadságharc előadta a döntéseket. A polgári társadalomban meg kellett találni új helyüket, ami elsősorban az államhoz való viszony átrendezését jelentette. Meghatározó volt, hogy a katolikus egyház nem kívánta a szétválasztást. A fennálló jogrendben bizonyos előnyök továbbra is megillették (például a sok vitát kiváltó főkegyúri joggal kapcsolatban). A nagy múltú protestáns autonómia alkalmas lett volna az államtól teljes függetlenség megvalósítására, de részint a katolikusok és az állam kapcsolatának példája lebegett a protestánsok szeme előtt, részint a vagyontalanság miatt katasztrofális anyagi helyzetük javítására egyetlen reális esélynek a megígért államsegély látszott. A tekintélyes skót és holland református egyházak nem sokkal korábban szakadtak szét állami támogatottsági és „szabad” egyházakra. Akadt volna tehát nemzetközi minta. A külföldi evangélikusok viszont szinte kizárólagosan állammal összeforrott egyházakban éltek.

Igy hasztalan ajánlott Eötvös József vallás- és közoktatási miniszter minden egyháznak autonómiát. A katolikus autonómiai kongresszus terve először a szabadságharc bukása miatt hiúsult meg, ám csak 1870-ben ült össze, s bár a dualizmus idején mindvégig napirenden volt, nem vált valóra. Hiába támogatták jeles liberális katolikus egyéniségek, mint maga Eötvös József és Deák Ferenc (1803–1876), a kezdeményezés megtört a főpapság ellenállásán. A protestánsok nem adták föl autonómiájukat, de az csorbát szenvedett az iskoláik államsegélyezésével járó (1868-tól) állami tanfelügyelettel, majd a lelkészek állami fizetés-kiegészítésével. Végül vezetőik más egyházak vezetőivel együtt bekerültek az 1885-ben újjászervezett főrendiházba.

A legmélyrehatóbb változások a zsidó vallással kapcsolatban következtek be. Miután 1867-ben megtörtént a zsidóság politikai és társadalmi emancipációja, sor került vallásügyének rendezésére is. Eötvös kezdeményezésére Pesten 1868–1869-ben ülésezett Egyetemes Gyűlésük (országos izraelita kongresszus), amely arról határozott, hogy a polgári közigazgatásban megszűnt, komplex képviselőlet megtestesítő autonóm zsidó közösségek helyébe a vallási és karitatív feladatokat ellátó hitközségek lépnek. Mivel továbbra sem alkotnak hierarchiát, létrehozzák központi szervezetüket. Az utóbbiban azonban

nem tudtak megegyezni, ezért három részre szakadtak, ami azonban nem jelentett hitelvi különbségeket. A legnagyobb csoport liberális meggyőződésből a vallási reformok híve volt (neológok), velük szemben a tradícióőrzők álltak (ortodoxok) és végül azok, akik egyik tömörüléshez sem csatlakoztak (status quo ante).

Ha tekintetbe vesszük, hogy a XVIII–XIX. század fordulója tanúja volt a francia forradalom egyházellenességének, majd a napóleoni korszak pápaságot és katolicizmust visszaszorító intézkedéseinek, ezt követően Itáliában és az Ibériai-félszigeten komoly összetűzések történtek a katolikus egyház körül, a század utolsó harmadában pedig lezajlott a német kultúrharc, továbbá Franciaországban és Olaszországban az egyház társadalmi helyzete és tevékenysége körül súlyos politikai küzdelmek folytak, Magyarországon az állam és az egyházak kapcsolatának alakulása aránylag nyugodtnak mondható. A változások nem mindig tapadtak politikai fordulatokhoz, erőszak sem kapcsolódott hozzájuk, hanem viszonylag lassan és fokozatosan következtek be. A katolikusok és a protestánsok viszonya jóval több problémát mutatott, nemcsak hitelvi, hanem érdekellentétei miatt is, mert társadalmi és politikai orientációjuk eltért.

Az ismételtlen föllángoló társadalmi és parlamenti viták után az 1894–1895. évi törvények szüntették meg a vegyes házasságok és a vallásválasztás körüli jogi egyenlőtlenséget. Bevezették a kötelező polgári házasságot és állami anyakönyvezést; bevették nyilvánították az izraelita felekezetet; eltörölték a válásválasztás állami szabályozását, és megengedték a felekezeten kívüliséget, végül kimondták a teljes vallásszabadságot. Így ért végpontjához az 1790–1791-es országgyűlésen elkezdődött vallási egyenlőséget célzó jogfejlődés. A törvénytörvény európai polgári normák szerint és a földrész sok országát megelőzve született meg. Igazságtartalmát és kiegyensúlyozottságát tanúsítja, hogy a II. világháborús faji törvényekig és a kommunista hatalomátvételig lényegében érvényben volt, 1990-ben pedig ugyancsak e törvény alapozta meg az egyház és állam viszonyának rendezését.

A HITÉLET ÉS ERKÖLCS, VALLÁSOSSÁG ÉS LAICIZÁLÓDÁS

A fölvilágosodás eszméinek mind szélesebb körű terjedésére vall, hogy nemcsak a hívek, hanem papok és szerzetesek, köztük magas egyházi méltóságok olvasták Montaigne, Montesquieu, Rousseau, majd Voltaire, Holbach és mások egyházellenes vagy a vallás szerepét a korábbiaktól lényegesen eltérően értelmező műveit. A hatás mértékét jelzi, hogy Martinovics Ignác, a róla elnevezett – egyébként nem felekezeti színezetű – radikális politikai szervezkedés kivégzett vezetője (1795) apát és ferences, az egyik börtönre ítélrt résztvevő, Verseghy Ferenc költő pedig eredetileg pálos szerzetes volt. Miután azonban a magyar jakobinusok mozgalmát fölszámolták, és Magyarországon is elterjedt a francia forradalom szélsőséges megnyilvánulásainak híre, az érdeklődés részint elfordult a radikális gondolatoktól, részint jóval óvatossább lett. Tartósnak mutatkozott azonban a katolikus klerus körében a janzenista és a jozefinizmussal szellemi rokon febroniánus munkák olvasása, másfelől terjedtek a fölvilágosodásellenes könyvek is. Elsősorban a protestánsok forgatták a vallással és egyházzal türelmesebb, gyakran teológiai ihletettséggel német filozófiai műveket. Azonban ezeket sem fogadta általános elismeréssel az egyházi vezetés, amint azt például a pápai református kollégiumot újjászervező Mándi Márton István (1760–1831), az egyik első magyar kantianus viszontagságai tanúsítják.

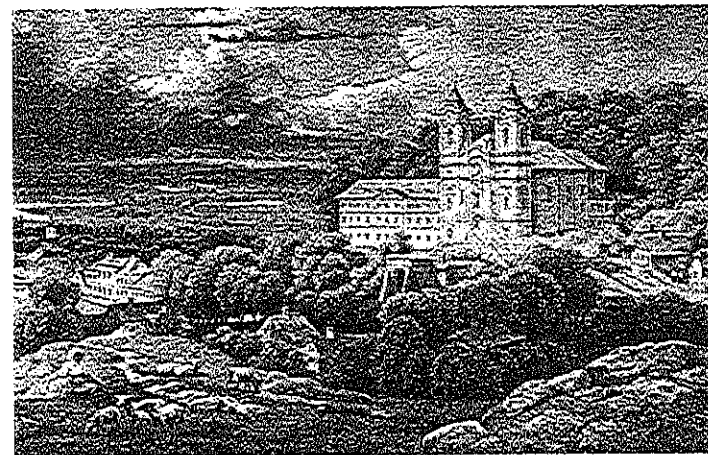
A jozefinista szigorúság ártott a barokkban fölvirágzó, a terézianus korban túlradó katolikus népi vallásosságnak, de annak számos mozzanata parali-

turgikus formában élt tovább. A búcsújárásokról és a körmenetekről a racionalizmus terjedésének jeleként a főrendi származásúak és a polgári elemek elmaradoztak, ám a XIX. század első felében a társadalom alsó osztályainak vallásos buzgósága alig csökkent. A család szerepe a vallásos nevelésben minden felekezethél meghatározó maradt. A protestánsoknál az angol-holland puritanizmus és a hallei pietizmus hatása tartósan mutatkozott. Jellemző két népszerű kegyes könyv sorsa. John Bunyan *Zarándokútját (Pilgrims Progress)* százéves késéssel fordítják angolból magyarra (1777). Nem sokkal később a református Szikszai György írja meg a máig legtöbb kiadást megért, eredeti magyar protestáns vallásos munkát (*Keresztényi tanítások és imádságok*, 1786), amely jellegzetesen magán viseli a puritanizmus és a történeti pietizmus jegyeit. Ugyanekkor már javában hódít a hívek lelki igényeire kevésbé érzékeny teológiai racionalizmus is. Leginkább ezzel magyarázható, hogy bár a Türelmi Rendelet után mintegy két évtized alatt – gyakran komoly anyagi áldozatokkal – több száz templomot és iskolát építenek, ezt a föllendülést nem követi bensőséges vallási megújulás.

A helyzetben az az ellentmondásos, hogy jóllehet általában elmondható: a XIX. század első fele az utolsó időszak Magyarországon, amikor a társadalom nagy részének mindennapjai vallásos kerettségűek, ugyanakkor megjelennek az elkülönülő vallásos kisközösségek, amelyek az egyháztörténet során mindig spirituális problémákat jeleztek. A XIX. század első felében az amerikai kontinensen nyugat felé terjeszkedő Egyesült Államokban sok tucat, többnyire protestáns háttérű vallási szekta keletkezett, melyek közül néhány hamarosan egyházzá alakult (baptisták, mormonok, adventisták). Ezzel párhuzamos jelenség, de a magyar egyháztörténetben újdonság, az 1839-ben induló svájci eredetű nazarénus térítés, amelyet vallási fundamentalizmus és felfokozott lelki beállítottság jellemez. Egyházukon belül maradó kegyes közösségek a megelőző évtizedekben is szerveződtek. Az egyszerűbb emberek (kisnemesek, jobbágysok) köreitől eltérő Bécsben a később szentté avatott Clemens Maria Hofbauer és gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) körül összegyűlő katolikusok csoportja (1815–1820). A budai várban József nádor harmadik felesége, az evangélikus Mária Dorotya hercegnő lett a vezető egyénisége egy neopietista körnek, amely azonban nemcsak többnemzetiségű, hanem felekezeti is volt, sőt a pesti (skót) zsidó missziót támogatta.

A kisközösségi és családi vallásosságnak kedvezett a bensőséges életet és otthonosságot előnyben részesítő biedermeier érzület, ugyanakkor azonban föltűnő a romantikus vallásosság szegényes volta, s különösen az a magyarul szoros kapcsolatban álló német kultúra tükrébe pillantva. Hiányoznak a vallásos romantikus életművek, egyáltalán ritka a vallási eszmék közvetlen hatása a kor művészeinek, politikusainak, tudósainak tevékenységében. A vallásos romantika néhány kimagasló alakja közé tartozik az említett Széchényi Ferenc, aki idősödve nagy lelki fordulattal lett szabadkőművesből az ajtatósságot élete középpontjába állító katolikus. Fiának, Széchényi Istvánnak valóságos nemcsak a korban, nagyobb távlatban szemlélve is rendkívülien összetett. A benne megnyilvánuló szélsőségeket és ellentmondásokat leginkább romantikus ihletettséggel lehet magyarázni: jámborság, buzgó vallásgyakorlat, mardosó bűntudat, éles klérusbírálat, a felekezetek közeledésének és békéjének pártolása, vallási egyenlőség eszméje, végül az öngyilkosság kapcsolódnak össze. Széchényi többször aktívan részt vett Mária Dorotya körének összejövetelein. A württembergi születésű nádornét, mivel tevékenységének nagy része Magyarországhoz kapcsolódik, szintén a hazai vallásos romantika nagy alakjai közé számíthatjuk a fentiek mellett kiterjedt karitatív mű-

45. A máriaradnai zárda és kegyhely, az 1850-es évek elején.

ködése miatt is: sokirányú segélyezés, a szegényügy fölkarolása, a bibliakiadás és a misszió támogatása, személyes példaadás a betegápolásban, egyesületalapítás stb. Jótékony és mértékletességi egyesületek ebben a korban – gyakran vallási ösztönzéssel – nemcsak Pest-Budán alakultak.

A vallásos romantika körébe tartozó jelenség a korábrinál sokkal erőteljesebb egyháztörténeti reflexió, bár tartalmában olykor nagyon különböző, mert a Hofbauer-kör tagjai penitenciával, a magyarországi protestánsok ellenben – első ízben történelmük során – országos ünnepekkel emlékeztek meg a reformáció 300. évfordulójáról. Az egyházak újraegyesülésének időnként fölbukkanó gondolata a nemzeti egység eszméjétől új lendületet nyert. Római katolikus részről, elsősorban saját egyházában keltve kisebb polémiát, a bencés Guzmics Izidor vetette föl, hogy a magyarság egysége megkívánja a hittani egységet is (1822). Protestáns oldalról csekély visszhangja volt, mert az elképzelés még csak nem is új formációt, hanem a katolikus egyházba visszatérést javasolta számukra. Kétkedve nyilatkozott róla a Guzmicsal barátságot ápoló Kazinczy Ferenc, a fölvilágosult deizmus egyik első színvonalas magyarországi képviselője, akitől távol állott a konfesszionális hit, ám kapcsolódott a hazai protestáns történeti tradícióhoz. Kölcsey Ferenc egyik írásában (*Hit, remény, szeretet*, 1827) az általa – művészetekkel való összefonódottsága miatt – nagyra becsült katolicizmusról szólva, fájtalta az egyházszakadást, ugyanakkor a *Himnusz* (1823) szerzőjeként a magyar reformáció jellemző műfajához, a jeremiádhoz nyúlt vissza, a költemény szövegén pedig református gyülekezeti énekek hatása érződik. A katolikus-protestáns reunió tervénél sokkal nagyobb visszhangot váltott ki az 1840-es években az evangélikus-református unió indítványa. Ám hiába támaszkodott a két egyház együttműködésének nagy múltjára, a kezdeti föllángolás után, melyet a korabeli közélet több szabadelvű hangadója is szított (Kossuth Lajos, Fáy András, Nyáry Pál), fokozatosan el-lanyhult a lelkesedés. Nem állt a terv mögött erős uralkodói szándék sem, mint előképénél, az 1817-es porosz evangélikus-református egyházegyesülésnél. Mindkét oldalon a vallási ortodoxia bizonyult erősebbnek, bár nyíltan szinte csupán a magyarosítástól féltő szlovák evangélikusok ellenkeztek. Habár meg-híúsult, a következő évtizedekben szellemét képviselték a közös protestáns iskolák, egyesületek, sajtótermékek.

Vallási egység mellett nem hittani, hanem nemzeti, nyelvi, politikai, esztétikai vagy történeti okokkal érvelni a laicizálódás nyilvánvaló jele volt. A forradalom és szabadságharc felé haladó ország egyre feszültebbé váló légkörében a hazát és a nemzetet felekezeti különbség nélkül vallásos tisztelet kezdte övezni. A transzcendens ilyesfajta helyettesítésének kiemelkedő tipikus példáival találkozunk Kossuth beszédeiben és Petőfi Sándor költeményeiben.

A protestáns azonosságtudatban ekkor teljesedett ki a nemzeti függetlenség és a társadalmi haladás történelmi képviselőjének szerepe, amit erősített a reformkorban a vallási jogegyenlőségért küzdő szabadelvű ellenzékkel ápoltság, és az, hogy a hívek etnikai homogenitása miatt a reformátusság mint „magyar vallás” tűnt föl. Egyidejűleg a katolikus egyházi vezetést inkább több, mint kevesebb okkal vádolta az osztrákellenes közvélemény aulikusággal. Nemzetközi vonatkozások is erősítették ezeket a nézeteket: az Egyházi Állam és az olasz egységtörekvések ellentéte, a Szentszék antiliberalis politikája, Európa-szerte a katolikus egyház restaurációs igyekezete. Nem elhanyagolható, hogy a historizáló történetírás a reformációt tekintette a polgári szabadságjogokért folytatott küzdelem kezdetének, amit más-más motivációval protestánsok és katolikusok egyaránt elfogadtak, és olyan mélyen beleivódott a köztudatba, hogy hatása még a két világháború között is eleven volt. Végül a görögkeleti ortodox egyházak a románok és a szerbek legkiterjedtebb nemzetiségi szervezetét alkották.

A felvilágosodás és a romantika hatására és következményeként mind a katolikus, mind a protestáns teológiában nagy hangsúlyt kaptak az erkölcsi kérdések. A vallásosság és erkölcsösség közé azonosságjel került, a fokozódó laicizálódást a vallásosság hanyatlásával és az erkölcsök romlásával magyarázták. Tüneteit több évtizeddel 1848 előtt kezdték észlelni, de tömeges jelenségként csak a bukás után tudatosodott a közvéleményben. A hadiállapotok ténylegesen táplálták a szabadosságot, a tulajdonjogot háborították a katonai rekvirálások, a fiatal férfiak tömegének gyakori mozgása, majd a kényszersorozás a nemi erkölcsöt bomlasztotta. Az önkényuralom alatt az állampolgári kötelességek megszegése vált virtussá, sőt hazafias cselekedetté (adófizetés megtagadása, dohánymonopólium megszegése stb.).

Külön problémaként jelentkezett a munkához való viszony, miután a vallás és a munka középkortól folytonos szoros kapcsolata elhalványodott. A nemesi ethosz lenézte a bérért és fizetségért végzett munkát, mert szolgáinak tartotta. A birtokos nemes szemében a kétkézi munkának nem volt becsülete, pedig nagyszámú kisdemes abból élt. Az ingyenmunka (robot) értékére több ízben utaltunk. A földesúri szolgáltatások melegágyai voltak a munkaerkölcs lazulásának: „...ha eszünkbe vesszük azt, hogy a robot előli a szellemi erőket is, és a szabadnak született embert géppé lealacsonyítja, önértéztől, öncselekvéstől és ipartól megfosztja, lelkét leveri és elbutítja, erkölcsét megvesztegeti, őt alávaló felügyelőknek martalékkul adja, legjobb idejét ellopja, valóban azt kell mondanunk, hogy a robot több kárt tesz a jobbágnak erkölcsileg és szellemileg, mint ugyan ő neki a dézsma anyagilag” (Hetényi–Királyi–Ploetz, 1845). Eleinte zavarok mutatkoztak a jobbágyfelszabadítás értelmezésében: több helyütt erőszakoskodva lázongtak a földbirtoklásból kimaradt zsellérek, mások bér munkára sem voltak hajlandók, mert a robotra emlékeztette őket, a protestánsok nem fizették egyházuknak a párbért (egyházi adó) eltörölt feudális szolgáltatásnak fogván föl azt. Másfelől a kapitalizálódó nagybirtokon előfordultak munkaalakalom-féltésből eredő géprombolások is (gőzcséplőgép, ekekapa). Az 1850-es évek sajtójában gyakran panaszkodnak a volt jobbágyokra, akik képtelenek munkatempót váltani. Nemzedékváltással meggyökeresedő új szem-

46. Prohászka Ottokár

47. Török Pál, a protestáns liberális teológia egyik vezető alakja.

lélet kellett ahhoz, hogy ne „urbáriumosan”, azaz ímmel-ámmal, hanem „látástól vakulásig”, szorgalmasan dolgozzanak.

Az erkölcsi bajok orvoslását a társadalom – ezzel a vallástól eltávolodó értelmiség is egyetértett – elsősorban az egyházaktól várta. A katolikus egyház a pasztoráció megújításában és az egyház pozícióinak restaurálásában látta a megoldást. Már a forradalom előtt éltek a sajtó nyújtotta lehetőséggel. 1852-től ezen a néven működött a vallási iratok kiadó Szent István Társulat. Erősítették a szerzetesrendeket, 1853-ban újra megalapították Magyarországon a jezsuiták. Az ismét engedélyezett vallásos társulatok hamarosan virágzásnak indultak (az első Kolping típusú katolikus legényegylet 1856-ban alakult).

A protestáns lelkészek az 1840-es évektől hódító liberális teológia befolyása alatt a laicizálódást elsősorban nem hittani, hanem erkölcsi kérdésként fogták föl, ellenszerét pedig nem a lelkipásztorok hatékonyaságában, hanem a műveltség terjesztésében és a tudományos meggyőzésben keresték. Különböző felekezetre való tekintet nélkül a korabeli egyházi sajtó nagyon sokat foglalkozott a közmorállal. A legjellemzőbbnek emlegetett, tömegesen előforduló erkölcsi bűnök, az alkoholizmus és a házasságon kívüli születések (kapcsolódóan a születésszabályozás és a prostitúció) terjedése egyértelműen a modern kori városi életmód hatásával függtek össze, éppúgy, mint a vallásgyakorlat növekvő elhanyagolása. Az 1880-as évek egyházi irodalma visszatérően foglalkozik az eluralkodó vasárnapi munkával. (Az erősödő szocialista szervezkedések egyik fő követelése is kezdettől a munkaidő szabályozása.) A munkához való viszonyban új problémaként merült föl a munkamegtagadás (sztrájk) és a munkanélküliség. Az I. világháború előtti évekre kialakult a munka modern polgári kultusza: „Korunk a munka százada. Ma nem az viszi el a babért, aki egyszer-egyszer két kézre ví, s halomra öli az ellent, hanem aki szívós izmokkal, napestig bírja nap nap után egyforma munkáját, ki óriási felelősséggel munka mellett is hideg fejvel tud írósztalánál ülni.” (*A magyar család aranykönyve I.*, 1908.) Végül a parasztok „fényűzésének” értelmezték, és nem ritkán erkölcsi és szociális szempontból kárhóztatták a színes népviselet kibontakozását. A XIX. század vége felé eloszlott a műveltség erkölcsjavító hivatásába vetett auklérista hit, helyette a nevelés került előtérbe.

48. A Szent-jobb körmenet 1910 körül.

A katolikus egyházban a századvégre kezdtek mutatkozni a jozefinizmus maradványainak fölszámolásával induló megújulás hitéleti eredményei. Sikertült lefékezni a laicizálódást és megerősíteni a vallási öntudatot. Az egyházi törvények ellenzésével vereséget szenvedve, politikai képviselő céljával alakították meg (gróf Zichy Nándor elnök) a Néppártot (1895). Ez volt az első olyan jelentős politikai csoportosulás a magyar parlamentben, amely nem közjogi ellentétek mentén szerveződött. A világhatolizmusban fordulatot hozó *Rerum novarum* szociális enciklika (1891, XIII. Leó) nálunk is éreztette hatását, különös időszerszerűséget adtak neki a 90-es években erőteljesen föllendülő szocialista mozgalmak. A nagybirtokos vezetésű Néppárt nem lépett föl a legnagyobb társadalmi feszültséget okozó aránytalan földbirtokmegosztás (benn az egyházi vagyon) ellen, mégis soraiból indult a magyarországi keresztényszocializmus két kiemelkedő alakjának közéleti pályája. Prohászka Ottokár (1905–1927 között székesfehérvári püspök) igen széles körű és tevékeny egyházipolitikai, publicisztikai, teológiai, hitszónoki munkásságot fejtett ki, melynek nyomán sokan a XX. századi magyar katolicizmus legnagyobb alakjának tartják. Mindenekelőtt neki köszönhető, hogy a magyar katolikus egyházban meggyökeresedett a keresztényszociális tanítás. Általában is sokat tett a katolicizmus modernizálásáért. Giesswein Sándor prelátus (†1923-ban) politikai pályája a keresztényszocialista szövetkezetek és szakszervezetek megalkotásában csúcsosodott ki.

Az egyházipolitikai törvényeket, bár nem minden ponton kedveztek nekik (reverzális engedélyezés), a protestánsok a szabadelvűség győzelmeként értékelték, ahogy valóban az is volt: a nagy múltú, de már erősen hanyatló liberális szellemiség utolsó jelentősebb teljesítménye. Demográfiai okok és ez a

kötődés gátolta meg protestáns vallási párt alakítását, jóllehet a holland református forradalomellenes párt (Abraham Kuyper) korabeli tartós sikere mintául szolgált. A protestáns érdekeket elsősorban vezető protestáns vallású politikusok úján igyekeztek érvényesíteni (Tisza Kálmán, Bánffy Dezso, Tisza István). A laicizálódás folyamán ekkorra főleg széles értelmiségi és politikus körben elterjedt a kultúrprotestáns magatartás, mely hitelvek helyett történelmi és kulturális hagyományokkal való azonosulást kínált. Más oldalról mindkét nagy egyházban hangsúlyosan jelentkeztek a bensőséges lelki tartalmakat és a lelképásztori működést előtérbe helyező reformirányzatok. A Nyugat-Európában (Skócia, Németország) tanuló fiatal lelkészek honosították meg azokat a törekvéseket, amelyek sikerrel állították meg az egyházaktól eltávolodást. Ezeket vagy ébredésnek (revival) vagy belmisszióknak (ti. saját híveket kellett misszionálni) nevezték. A korábbi alig differenciált pasztorációval szemben előnyben részesítették a templomon kívüli egyházi alkalmakat, külön figyelmet fordítottak a nemekre, korosztályokra, foglalkozási csoportokra (ipari munkásság), a települési tagoltságra (Budapest mint nagyváros) és a karitászra. Használták a korszerű kommunikációs formákat (olcsó sajtó). 1880 után több mint két tucat országos elterjedtségű egyesület alakult. (Köztük a nemzetközi hálózat (YMCA) tagjaként a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE) 1883-ban.)

A felekezeten kívüliséggel 1895 után – gyakran nem lévén más lehetőség – nemegyszer éltek vallási szekták tagjai. Közös vonásuk volt, hogy eltérően származási helyüktől, ahol főleg a városi lakosok közül kerültek ki híveik, nálunk először főként a legszegényebb parasztok közt nyertek teret. Viszonyukat a régi egyházakkal általában a kölcsönös bizalmatlanság és türelmetlenség jellemezte. Különböző lélekszámuk együttvéve is igen csekély volt, az 1910. évi népszámláláskor alig haladta meg a lakosság fél ezrelékét. A nazarénizmus lassan magyar parasztvallássá formálódott, miközben a feyverfogás visszautasítása miatt – különösen az I. világháború idején – a leg súlyosabb üldöztetésnek volt kitéve. A baptisták (1846-tól) előbb német nyelvűek voltak, majd a magyar túlsúly kialakulása után a magyarországi protestantizmus történetében először értek el tartós sikert a görögkeleti szerbek és a románok között is, az újprotestánsok közül elsőként szerveződtek egyházzá (1905). A hetednapos adventisták missziója az 1890-es években, az időközben világszerte jelentős felekezetté vált metodistáké csak 1898-ban kezdődött.

1918–1919 történései viharos gyorsasággal zúgtak el az egyházak fölött. Nem kevés szociális és köztársasági vagy egyszerűen háborúellenes érzelmű lelkész vett részt a polgári forradalom országos és helyi eseményeiben. A komün egyértelmű egyház- és vallásellenes intézkedései már nem váltottak ki rokonszenvet. Az állam és az egyház szétválasztása mindenekelőtt az egyházi vagyon elkobzását, az iskolák államosítását, az egyház társadalmi tevékenységének visszaszorítását jelentette. Az intézkedések nagyobb részének teljes körű végrehajtására azonban a tanácskormány nem maradt ideje.

IRODALOM

- Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, 1984.
 Baji Etelka – Csorba László: *Kastélyok és mágnások*. Budapest, 1994.
 Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az újkor Magyarországon 1790–1992. I–II*. Budapest, 1993–1996.
 Bárándy János: *Magyarország összes statisztikai átnézete*. Bécs, 1842–1844.

- Bezerédyne Hertelendy Magdolna – Henz Aurél – Zalányi Sámuel: *Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért*. Budapest, 1967.
- Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, 1985.
- Bulla Béla – Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, 1946.
- Csáky, Moritz: *Der Kulturkampf in Ungarn*. Graz–Wien–Köln, 1967.
- Czére Béla: *A vasút története*. Budapest, 1989.
- Dávid Zoltán: A városi népesség nagysága Magyarországon. *Statistikai Közlemények*, 1963–1964.
- Deák, Emő: *Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone (1780–1918)*. I–II. Wien, 1979–1989.
- Dezsényi Miklós – Hernády Ferenc: *A magyar hajózás története*. Budapest, 1967.
- Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció. Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben 1848–1914*. Bukarest, 1981.
- Entz Géza: *A magyar műgyűjtés vázlata 1850-ig*. Budapest, 1937.
- Erdély története. II–III.* Főszerk.: Köpeczi Béla. Budapest, 1986.
- Az erdőgazdálkodás története Magyarországon*. Szerk.: Kolossváry Szabolcsné. Budapest, 1975.
- 1896 Magyarország. Ezredévi kiállítás*. A kötet anyagát gyűjtötte és összeállította, a dokumentációt írta és szerkesztette Varga Katalin. Budapest, 1996.
- F. Dózsa Katalin: *Letűnt idő, eltűnt divatok 1867–1945*. Budapest, 1989.
- Fábrí Anna: *Az irodalom magánélete*. Budapest, 1987.
- Forrádalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*. Szerk.: Németh G. Béla. Budapest, 1988.
- Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, 1978.
- Garami Tibor – Göbel József – Pármay Zoltán: *Budapest csatornázása*. Budapest, 1977.
- Gerő András – Jalsovszky Katalin – Tomsics Emőke: *Volt egyszer egy Magyarország. A századveg és a századelő világa*. Budapest, 1996.
- Glatz Ferenc: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet 1867–1987*. Budapest, 1988.
- Gombos Zoltán: *Régi kertek Pesten és Budán*. Budapest, 1974.
- Gortvay György: *Az újabbrkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története. I.* Budapest, 1953.
- Gundel Imre – Harmath Judit: *A vendéglátás emlékei*. Budapest, 1979.
- Guzmics Izidor: *A keresztyényeknek vallásbeli egyesüléseiről*. Pest, 1822.
- Gyáni Gábor: *Bérkaszánya és nyomortelep. A budapesti munkáslakás múltja*. Budapest, 1992.
- Gyáni Gábor: *Hétiköznapi Budapest. Nagyvárosi élet a századfordulón*. Budapest, 1995.
- Gyimesi Sándor: *Városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, 1975.
- Hahn Géza: *A magyar egészségügy története*. Budapest, 1960.
- Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Budapest, 1988.
- Hanzély János: *Magyarország közúgáinak története*. Budapest, 1960.
- Hermann Egyed: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973.
- Hetényi János – Királyi Pál – Ploetz Adolf: *A robot és a dézsma erkölcsi és anyagi mező és státuszgazdasági tekintetben*. Pest, 1845.
- Hofer Tamás – Fél Edit: *Magyar népművészet*. Budapest, 1975.
- Ilk Mihály: *A Nemzeti Casino százéves története 1827–1927*. Budapest, 1927.
- Jellinek János: *A magyar természetjárás története*. Budapest, 1939.
- Kaán Károly: *Ajtföldi kérdések*. Budapest, 1939.
- Kanyar József: *A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulásának történeti korszakai*. Kaposvár, 1978.
- Keleti Károly: *Hazánk és népe*. Pest, 1871.
- Keleti Károly: *Magyarország élelmészeti statisztikája*. Budapest, 1887.
- Kisbán Eszter: *Táplálkozáskultúra*. In *Magyar néprajz IV.* Főszerk.: Balassa Iván. Budapest, 1997, 419–583. p.
- Kósa László: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Budapest–Debrecen, 1993.

- Kósa László: *Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon 1880–1920*. Debrecen, 1990.
- Kovács I. Gábor: *Kis magyar kalendáriumm-történet 1880-ig*. Budapest, 1989.
- Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében*. Összeáll.: Kovács Máté. Budapest, 1970.
- Köváry László: *Erdélyország statisztikája*. Kolozsvár, 1847.
- Köváry László: *A kolozsvári sétatér keletkezése és fejlődése 1812–1886*. Kolozsvár, 1886.
- Kresz Mária: *Magyar parasztviselet 1820–1867*. Budapest, 1956.
- Lakner Judit: *Halál Budapesten a századfordulón*. Budapest, 1993.
- Lukacs, John: *Budapest, 1900. A város és kultúrája*. Budapest, 1991.
- Mádai Lajos: *Kolerajárványok demográfiai elemzése*. Budapest, 1983.
- A magyar család aranykönyve. I–II.* Budapest, 1908.
- A Magyar Nemzeti Múzeum története*. Szerk.: Fejős István – Korek József. Budapest, 1971.
- A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Szerk.: Kókay György. Budapest, 1979.
- II. 1848–1892*. Szerk.: Kosáry Domokos – Németh G. Béla. Budapest, 1985.
- Magyar színház-történet 1790–1873*. Szerk.: Kerényi Ferenc. Budapest, 1990.
- A magyar tanyarendszer múltja*. Szerk.: Pölöskei Ferenc – Szabad György. Budapest, 1980.
- A magyar városok statisztikai évkönyve*. Szerk.: Thirring Gusztáv. Budapest, 1912.
- A magyar vízszabályozás története*. Szerk.: Ihrig Dénes. Budapest, 1973.
- Magyarok a természettudomány és a technika történetében. Életrajzi lexikon A-tól Z-ig*. Főszerk.: Nagy Ferenc. Budapest, 1992.
- Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*. Szerk.: Vargha Gyula. Budapest, 1880.
- Mészáros István: *A magyar nevelés története 1790–1848*. Budapest, 1968.
- Mészáros István: *A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája 996–1996*. Budapest, 1996.
- Niel, Alfred: *Die grossen k. u. k. Kurbäder und Gesundbrunnen*. Graz–Wien–Köln, 1984.
- Pándy Kálmán: *Békés vármegye egészsége, különös tekintettel a tüdővészre és a talajszennyezésre. Egészség*, 1905. 10–11. szám.
- A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. I–II.* Szerk.: Szabó István. Budapest, 1965.
- A pest-budai árvíz 1838-ban*. Szerk.: Némethy Károly. Budapest, 1938.
- Polgári lakáskultúra a századfordulón*. Összeáll.: Hanák Péter. Budapest, 1992.
- Reisz László: *Egyletek és társulások a dualizmusban*. Budapest, é. n. (Kéziratot tanulmány, 78 p.)
- Rév Ilona: *Építész és enteriőr a magyar századfordulón*. Budapest, 1983.
- Roncik Jenő: *A magyar műzöltő irodalom*. Debrecen, 1935.
- Salacz Gábor: *Egyház és állam a dualizmus korában Magyarországon*. München, 1974.
- Siklóssy László: *A régi Budapest erkölcsé. I–III.* Budapest, 1921–1922.
- Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest. A Fővárosi Közmunkák Tanácsának története 1870–1930*. Budapest, 1931.
- Szabolcsi Hedvig: *Magyarországi bútorművészet a 18–19. század fordulóján. Európai kapcsolatok és stíluskérdések*. Budapest, 1972.
- A 100 éves Fővárosi Vízművek*. Összeáll.: Nagy Lajos. Szerk.: Jancsár Péter. Budapest, 1967.
- Széchenyi István: *Pesti por és sár*. Pest, 1866.
- Technikai fejlődésünk története*. Budapest, 1929.
- 19. századi magyar történelem 1790–1918*. Szerk.: Gergely András. Budapest, 1998.
- Tóth Zoltán: *Székessárd társadalmi a századfordulón. Történelmi rétegződés és társadalmi átrétegződés a polgári átalakulásban*. Budapest, 1989.
- Vajda Pál: *Nagy magyar felcaldók*. Budapest, 1958.
- Voit Pál: *Régi magyar otthonok*. Budapest, 1943.
- Vörös Károly: *A magyar nép kulturális élete. (1790–1848)*. In *Magyarország története. V. 1790–1848*. Budapest, 1980. II. 1055–1149. p.
- Vörös Károly: *A művelődés*. In *Magyarország története. VI. 1848–1890*. Budapest, 1979. II. 1395–1475. p.
- Zádor Anna: *A klasszicizmus és romantika építészete Magyarországon*. Budapest, 1981.
- Zolnai Béla: *A magyar biedermeier*. Budapest, 1940.